

Л. Бабенко

ТРИ ЗАГАДКИ «СКІФСЬКИХ» МЕНАД

У статті розглянуто три проблеми, пов'язані з вивченням золотих пластинок із зображенням танцюючих менад. Проаналізовано склад та можливе походження пластин стленгиди головного убору з Деева кургану, які після пограбування пам'ятки надійшли до музеїв з трьох різних колекцій. Здійснено спробу атрибуції пластини із зображенням менад, що була виставлена на аукціоні Christie's. Проведено низку паралелей між зображеннями парних жіночих персонажів на музичних дзеркалах із пам'яток уральсько-алтайського регіону та парю танцюючих менад.

Ключові слова: менади, Деев курган, Огуз, Пісоцинський курганний могильник, тіара, стленгиди, музичні дзеркала.

Вступ. У «скіфському» випуску часопису «Археологія і давня історія України» за минулий рік була опублікована стаття, присвячена золотим пластинкам із зображенням танцюючих менад, в якій розглянуто широкий спектр проблем, пов'язаних із їх вивченням. А саме: визначення ймовірної кількості штампів, використаних для отримання пластин; уточнення типів головних уборів, декорованих такими аплікаціями; аналіз семантики образу у скіфському середовищі тощо (Бабенко 2024b). Як це іноді буває, вже після публікації статті, за інерцією, коли ще перебуваєш у стані вивчення проблеми, відкрились нові факти, з яких одні є принциповими, інші — просто цікавими. Це спонукало по «гарячим слідам» доповнити або ж уточнити ряд аспектів, висвітлених у попередній роботі.

Огуз чи Деев курган — проблема атрибуції пластин парадного жіночого головного

убору. У попередній статті було наведено аргументи на користь належності жіночих головних уборів, декорованих пластинами із зображенням менад, з Великого Рижанівського та Деева курганів до типу тіар, а не калафів, як вважали до цього більшість дослідників. Підставою для перегляду усталених атрибуцій стала присутність дугоподібних стленгид, що обрамляли обличчя власниці, які є ознакою головних уборів саме цього типу. Однак специфіку і складність реконструкції головного убору з Деева кургану (а також і з Великого Рижанівського) багато в чому визначають недоліки, пов'язані з походженням джерела — не тільки неповного, а й, можливо, спотвореного. Адже в обох випадках поховання були пограбовані місцевими селянами, відтак, майбутні дослідники не отримали ані даних про місцеположення пластин, ані чіткої уяви про їхній повний склад, а також інших прикрас головних уборів. Як наслідок, гіпотетичність та вразливість запропонованих реконструкцій.

Але ситуація з комплексом Деева кургану виявилася ще більш заплутаною. Непомічена під час розкопок Н. І. Веселовського у 1891 р. бокова гробниця з похованням шляхетної жінки була через 5 років пограбована місцевими селянами, які, поряд з іншими знахідками, заволоділи і золотими прикрасами головного убору. Частина селянських «трофеїв» відібрав урядник А. Овдієнко та передав їх через Археологічну комісію до Ермітажу. Зокрема, з прикрас головного убору — 23 пластинки із зображенням танцюючих менад, уламки метали (приблизно 1/5 частини) та 5 пластин, прикрашених рослинним орнаментом (ОАК за 1897 год. 1900, с. 31, 32, рис. 95; Спицын 1906, с. 170, рис. 39; табл. XV: 4, 5).

© Л. БАБЕНКО, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

У 1903 р. для Ермітажу у відомого колекціонера П. А. Маврогордато було куплено велику кількість речей з пограбованих пам'яток, частина з яких начебто походила з Огузу. Початок пограбуванню кургану селянами покладали нібито осінні дощі 1901 р., що підмили котлован Центрального поховання (Болтрик, Фіалко 2024, с. 28). Серед інших предметів, до музею надійшла метопіда з відламаним краєм та 8 прикрашених рослинним орнаментом пластин (ОАК за 1903 год. 1906, с. 166, 167, рис. 323). Двома роками пізніше, 1905 р., Археологічної комісії та Ермітажу свою колекцію пропонував придбати чернігівський збирач старожитностей С. І. Павелко-Павелецький, але через відмову ці речі (зокрема, одна майже ціла пластинка із зображенням менади і декілька дрібних фрагментів, а також 4 фрагменти пластин з рослинним орнаментом — 2 прямокутні, мала і велика, одна зі звуженим кінцем і дрібний уламок куточка пластини) перейшли у власність Історичного музею у Москві (Ростовцев, Степанов 1917, с. 78, табл. X: 1—19).

Згодом М. І. Ростовцев та П. К. Степанов, готуючи статтю, присвячену скіфським жіночим головним уборам, дійшли висновку про належність пластин з трьох надходжень — А. Овдієнка (1897 р.), П. А. Маврогордато (1903 р.) та С. І. Павелко-Павелецького (після 1905 р.), одному комплексу, а саме — Дееву кургану (Ростовцев, Степанов 1917, с. 78). Ця думка стала ustalеною і в подальших статтях та публікаціях увесь набір прикрас пов'язувався саме з ним (Боровка 1921, с. 183, 184; Артамонов 1966, рис. 121; Онайко 1970, с. 39, 103, рис. 7, табл. XXXIV: 447; Лесков 1974, с. 32, 33; Мозолевський 1979, с. 200; Мирошина 1980, с. 40; Ліфантій 2018, рис. 1.17: 4; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 135). Водночас, дослідники не відносили ці пластини до огузьких старожитностей (Фіалко 2003, с. 124—133; Болтрик, Фіалко 2024, с. 214—241).

Нещодавно науковці звернули увагу на постать П. А. Маврогордато, і, насамперед, його колекції, що зберігається нині в низці музеїв, з метою уточнення, а, можливо, і перегляду походження тих чи інших предметів. Окреме зацікавлення викликали й «огузькі» пластини — частина метопіди та 8 фрагментів стленгїди. О. В. Айсфельд, розслідуючи долю старожитностей колекції П. А. Маврогордато в музеях та приватних колекціях Західної Європи, навела історію з «огузькою» атрибуцією частини колекції, переданої в 1903 р., як приклад необхідності обережного ставлення до відомостей про походження предметів, наданих власне П. А. Маврогордато, якого могли ввести в оману селяни. О. В. Айсфельд, начебто, не сумнівалась в «деевському» походженні пластин, але опублікувавши ілюстрацію із їхнім зображенням зі статті М. І. Ростовцева та П. К. Степанова (Ростовцев, Степанов 1917,

с. 78, табл. VII), супроводила підписом, зміст якого був повністю протилежний висновкам, викладеним безпосередньо в тексті: «*Частини золотой пластинки та вінців із кургану Огуз (а), із Деева кургану (б)*»¹, помітивши кожну з пластин, відповідно, літерами а чи б (Айсфельд 2014, с. 47—49, илл. 17).

Ці дуалістичні спостереження О. В. Айсфельд надихнули М. Т. Кашубу, І. І. Сапожникова та М. В. Медведєву на переосмислення походження частини скіфської колекції П. А. Маврогордато та повернення пластинам головного убору первинного, «огузького» паспорту (Кашуба, Сапожников, Медведєва 2021, с. 391—398). Свої висновки «ревізійністи» стало уявлення про склад прикрас деевського убору спробували обґрунтувати різним чином. Зокрема, піддали сумніву належність двох фрагментів метопіди, що походять з різних колекцій — А. Овдієнка та П. А. Маврогордато, одній і тій самій пластині. Хоча зображення метопіди на фотографії більш ніж сторічної давнини справляє враження цільного предмету, яким його і бачили безпосередні спостерігачі — М. І. Ростовцев та П. К. Степанов. Багато місця відведено суперечностям стосовно реконструкції убору, запропонованій П. К. Степановим (Кашуба, Сапожников, Медведєва 2021, с. 395). Вони дійсно існують, і на це дослідники неодноразово звертали увагу (Боровка 1921, с. 183, 184; Мозолевський 1979, с. 200; Мирошина 1980, с. 40). Але недоліки реконструкції головного убору, яка по суті була першим досвідом подібного стибу, напряду не пов'язані з питанням про можливу належність пластин до різних комплексів. І вже зовсім неприйнятною виглядає спроба авторів побачити пластинки головного убору з колекції П. А. Маврогордато в опису вилучених у селян старожитностей з пограбованого Огуза, який наводить місцевий краєзнавець Ц. Г. Нейман (Кашуба, Сапожников, Медведєва 2021, с. 396, 397). Насправді ані розмірами («одна пластинка цілісна 34 см завдовжки...; інша 28,5 см завдовжки...; і третя цільна без розширення із закинутими вгору кінцями 22 см завдовжки»), ані кількістю та формою («три пластинки з листового золота, з вирізаними по одному краю прикрасами»), ані способом кріплення («навколо пробиті дірочки для цвяхів, якими пластинки досить густо були прибиті до дерев'яного, очевидно, предмета, тому що на одній з них з внутрішнього боку прилипли залишки зітлілого дерева») вони не можуть бути тотожні фрагментам стленгїди. Більше того, в них без зусиль можна впізнати фігурні оковки сідел з грибоподібними виступами, добре відомі серед огузьких старожитностей (Болтрик, Фіалко 2024, рис. 134: 1—4; кат 28: 9; 29: 9; 31: 10; 73; 148). Власне, і

1. Тут і далі: виділені курсивом цитати у тексті з російської мови, виконаним автором статті.

сам Ц. Г. Нейман так інтерпретував їх у своєму дописі (Нейман 1902, с. 161).

Дослідники дійшли висновку, що в колекції П. А. Маврогордато могла бути присутня частина скіфських старожитностей з Огуза, зокрема прикраси головного убору, та висловили впевненість у необхідності подальшого дослідження питання (Кашуба, Сапожников, Медведева 2021, с. 398).

Можливість перегляду складу прикрас жіночого головного убору з Деева кургану, а відтак — і його конструкції, зацікавила мене, адже в статті 2024 р. я зробив спробу спростувати доволі усталену у скіфознавстві думку про належність його до калафів і навів аргументи на користь віднесення убору до типу тіар. Наріжним каменем серед доказів запропонованої атрибуції була саме форма стленгїди — дугоподібної пластини із загостреними кінцями, яка складала лицьове обрамлення власниці (Бабенко 2024b, с. 27—32, рис. 11). Гіпотетичне вилучення практично половини пластин цієї стленгїди на користь їх огузького походження власне не впливали на висновки. Навпаки, подібне секвестрування повністю руйнувало реконструкцію головного убору, відтворену на ермітажному планшеті, де стленгїда довгою смугою обрамляла всю композицію прикрас (Артамов 1966, с. 99, рис. 121; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 135), адже на такий довгий ряд елементарно не вистачало б пластин. Це спонукало до їхнього більш ретельного розгляду та порівнянню між собою загалом та в середині кожної з колекцій на предмет сумісності. Головною перешкодою для виконання поставленої задачі стала неможливість безпосереднього огляду пластин, що змусило користуватися лише наявними в обігу фотографіями.

Попри те, що їхнє зображення було опубліковано неодноразово, мало сенс обмежитись лише двома джерелами, де вони репрезентовані найбільш повно — статтю М. І. Ростовцева та П. К. Степанова, в якій, крім всіх пластинок стленгїди із ермітажної колекції, розміщено фотографії знахідок з Історичного музею в Москві (Ростовцев, Степанов 1917, табл. VII; X). А також зображення пластин на планшеті, опублікованому в одному з ермітажних альбомів (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 135). Щоб запобігти плутанині, кожна з них отримала позначення у вигляді літери і порядкового номеру, відтак пластини з надходження А. Овдієнка 1897 р. дістали шифр Д№ (5 пластин), з колекції П. А. Маврогордато — О№ (8 пластин), з колекції С. І. Павелко-Павелецького — Д№(М) (4 пластини, нумерація наскрізна з Д№; рис. 1: 1—4).

Насамперед слід відзначити, що практично всі дослідники сприймали відтворений на пластині рослинний орнамент як фрагменти єдиної композиції. М. І. Ростовцев бачив в них дві штамповані стрічки у формі півмісяців, одного

з гострими, іншого з тупими кінцями, орнаментованих пагонами аканфу, квітами арацеї та лотоса (рис. 1: 2; Ростовцев, Степанов 1917, с. 79, табл. VII). П. К. Степанов запропонував графічну реконструкцію стленгїди у вигляді двох дугоподібних смуг, зовнішньої з гострими закінченнями і внутрішньої з прямокутними. Для зовнішньої дуги, за його словами, залучив пластини з колекції П. А. Маврогордато, для внутрішньої — А. Овдієнка і, частково, московського музею (рис. 1: 3, 4; Ростовцев, Степанов 1917, табл. VIII). Хоча насправді це не відповідає дійсності, адже частину внутрішньої дуги займає пластина О8, а місце гострого закінчення зовнішньої дуги з правого боку (тут і далі — для глядача) мала б зайняти пластина Д7(М). Але на фотографії вона є, а на графічному зображенні відсутня. За поясненням П. К. Степанова, реконструкція проведена на основі чергування однакових елементів орнаменту, тобто рівного віддалення центрів квіток і збігу волют пагонів. При цьому, з одного боку, в ній не знайшлося місця найбільшій пластині з московського музею — Д8(М), начебто через відсутність «*правильного чергування орнаментальних елементів*» (Ростовцев, Степанов 1917, с. 95—97), а з іншого — внутрішню дугу довелося доповнити одним, а зовнішню трьома гіпотетичними, неіснуючими відрізками, щоб надати дугам більш-менш прийнятний вигляд за формою та орнаментом. На довершення всього для реконструкції головного убору в цілому П. К. Степанов залучив лише внутрішню дугу, майже без пластин з колекції П. А. Маврогордато (рис. 1: 4; Ростовцев, Степанов 1917, с. 98—100, табл. IX: 1), що викликало справедливу критику (Боровка 1921, с. 183, 184; Мозолевський 1979, с. 200; Мирошина 1980, с. 40).

Судячи із репрезентованих на ермітажному планшеті пластин головного убору, автори цієї реконструкції уявляли стленгїду у вигляді суцільної смуги, що окантовувала зверху та по бокам орнаментальне поле убору з 24 пластинок у вигляді менад (рис. 1: 1). Очевидним її недоліком є відсутність у довгій смузі пластин з колекції С. І. Павелко-Павелецького. Їх на відміну від 24-ї менади (Бабенко 2024b, с. 14) ермітажні майстри чомусь не відтворили. Втім, авторам реконструкції вдалося зробити маленьке відкриття, яке лишилося непоміченим науковим загалом, але воно має неабияке значення для вирішення питання щодо належності пластин з різних колекцій до одного чи двох головних уборів, а відтак — і комплексів.

Так, у репрезентованому ряду вгорі посередині розміщені поряд дві пластини з різних колекцій — Д4 і О4, які за розміром, формою розриву та елементами орнаменту повністю співпадають одна з одною. Безсумнівно, це одна пластина, ліва частина якої була серед знахідок, вилучених у селян А. Овдієнком, а права потрапила до колекції П. А. Маврогор-

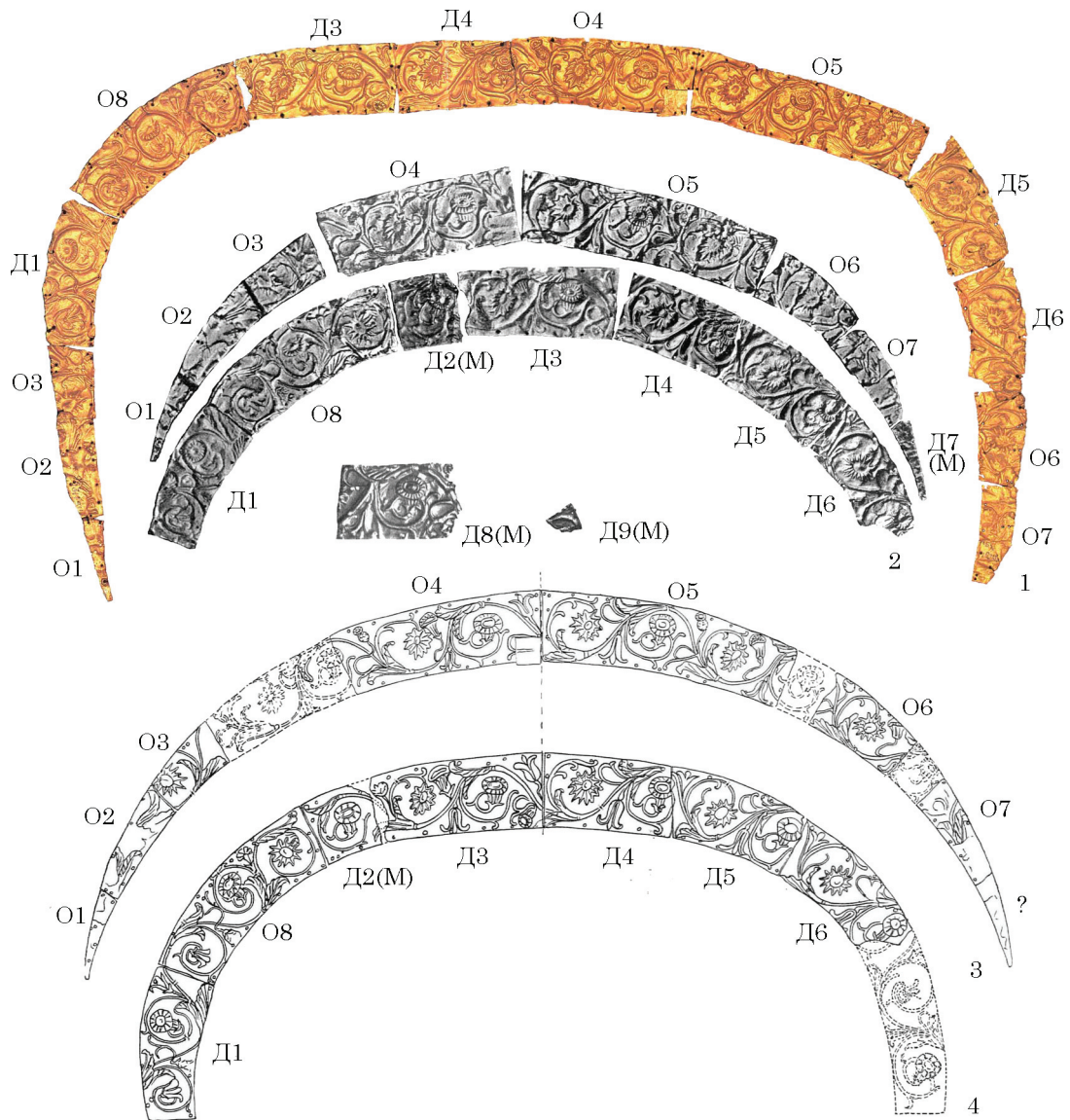

Рис. 1. Варіанти реконструкції стленгіди з Деєва кургану: 1 — на ермітажному планшеті; 2 — реконструкція П. К. Степанова з пластин трьох колекцій; 3 — графічна гіпотетична реконструкція П. К. Степанова (за: Ростовцев, Степанов 1917; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Fig. 1. Variants of the reconstruction of the stlengida plate from Deev barrow: 1 — on the Hermitage tablet; 2 — reconstruction by P. K. Stepanov by plates from three collections; 3 — graphic hypothetical reconstruction by P. K. Stepanov (after: Rostovtsev, Stepanov 1917; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

дато. Тобто повністю повторила долю метопіди з цього головного убору, частини якої також потрапили в дві різні колекції. Можливо не настільки очевидно, але також навряд чи доводиться сумніватися, що вузькі загострені пластини O1 та D7(M) розміщувались на протилежних краях однієї й тієї ж звуженої на кінцях стленгіди. Отже, якщо погодитися, що пластини, відібрані А. Овдіенком у селян, та з колекції С. І. Павелко-Павелецького належали головному убору з Деєва кургану, а пластини з колекції П. А. Маврогордато — убору з Огузу, то зіткнемося з доволі абсурдною ситуацією, за якої майстер, який їх виготовляв, навмисне ламав цілі пластини і прикрашав ними різні убори. І більш ніж через 2200 років залишки

саме цих уборів практично одночасно потрапили до селян при пограбування курганів. Здається, слід погодитися з очевидним висновком, до якого більш ніж 100 років тому дійшли М. І. Ростовцев і П. К. Степанов — пластини з трьох колекцій слугували прикрасами одного й того ж головного убору.

Але складання однієї пластини з двох частин, що походили з різних колекцій (D4 + O4), чого не помітили М. І. Ростовцев зі П. К. Степановим, спонукало більш ретельно передивитися інші фрагменти стленгіди, і, за можливості, відшукати подібні випадки. Для цього, було вирішено порівняти окремі ділянки орнаментального візерунку різних пластин, відзначивши випадки їх збігу. Несподівано виявилось,

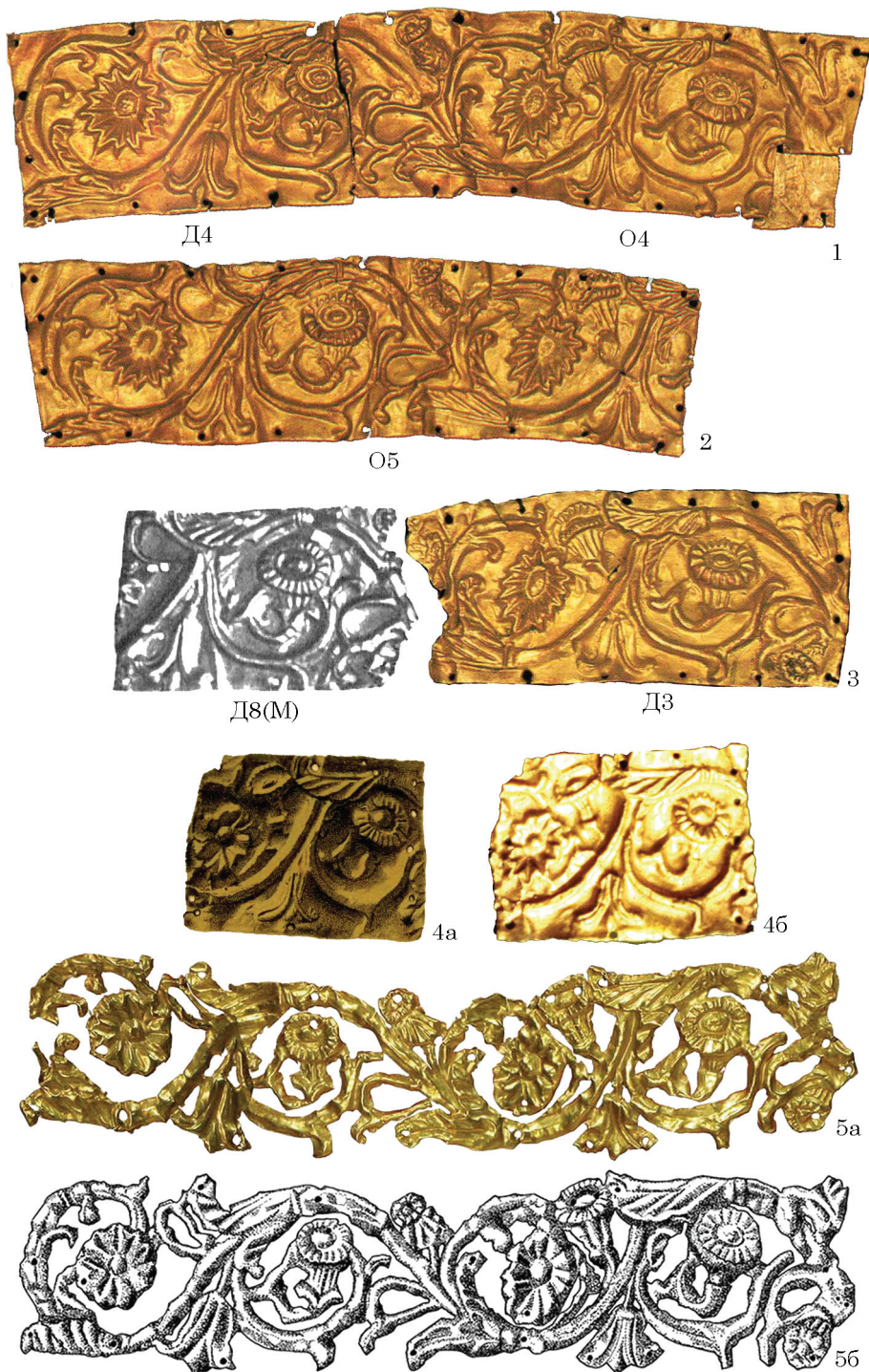

Рис. 2. Пластини з Деєва кургану, виготовлені на матриці 1 та їх близькі аналогії: 1—3 — Деєв курган; 4а, б — Великий Рижанівський курган; 5а, б — поховання 2 кургану 22 групи Вільна Україна III (за: Бобринської 1894; Скорий, Хохоровський 2018; Лесков и др. 2023; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Fig. 2. Plates from Deev barrow, made on matrix 1 and their close parallels: 1—3 — Deev barrow; 4a, б — Great Ryzhanivka barrow; 5a, б — grave 2, barrow 22 of Vilna Ukraina III group (after: Bobrinskoï 1894; Skoryi, Khokhorovskii 2018; Leskov et al. 2023; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

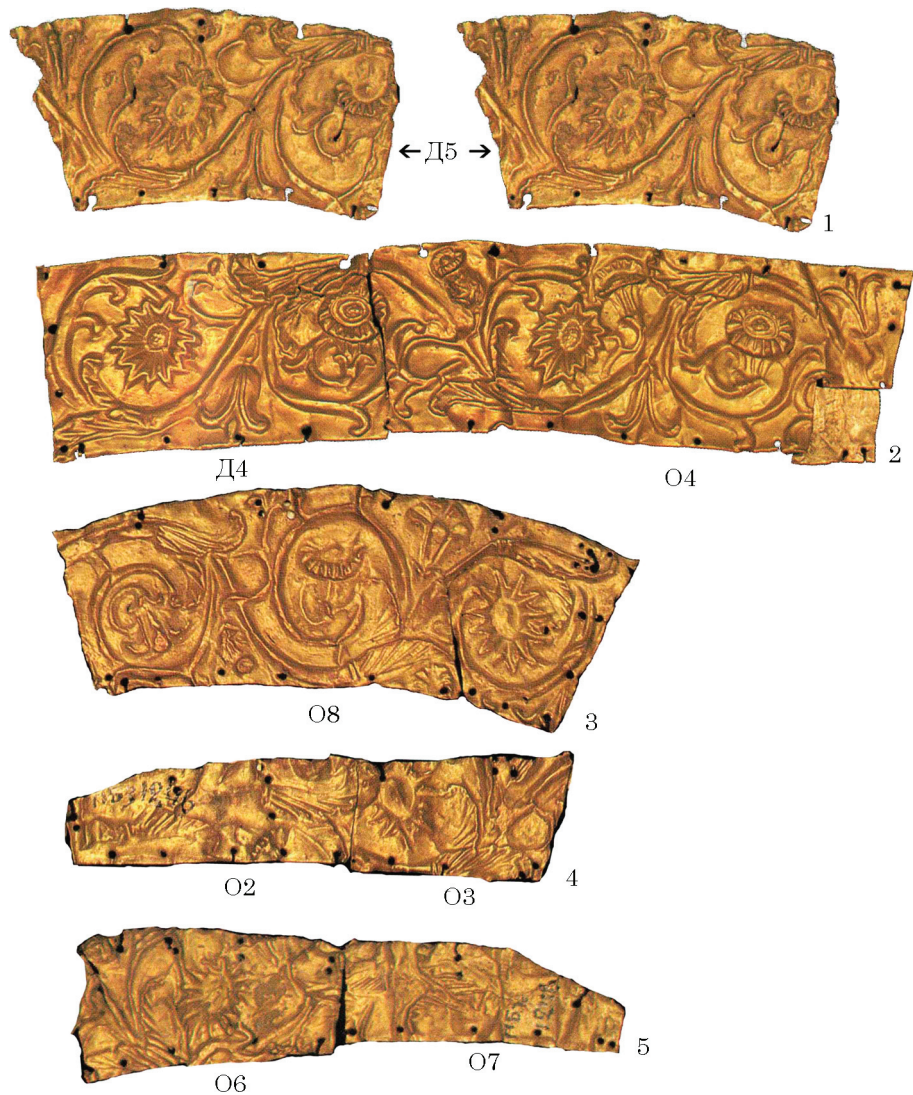
що схожість візерунку рослинного орнаменту, що складається зі звивистих пагонів та листків аканфу, квіток арацеї, лотосу, дзвіночків, оманлива, і насправді пластини були виготовлені за допомогою двох (а, можливо, й трьох) матриць. Вони зримо відрізняються за формою, а відтак — і за розташуванням на головному уборі. Розглянемо їх детальніше.

Пластини з матриці 1. Найбільш повно її орнаментальне поле презентує пластина Д4 + О4 (рис. 2: 1). Пластина О5 коротша, причому її лівий край відповідає пластині Д4+О4, а правий (приблизно п'ята частина), там, де мало бути

зображення дзвіночка та квітки лотосу, відрізаний (рис. 2: 2). Третя пластина — Д3, повністю відображає візерунок самої правої сторони матриці, навіть добре помітний її правий нижній куточок, той, що на пластині О4 прикриває чотирикутна неорнаментована «латка». З правої сторони пластина Д3 має розрив хвилястої форми, який за конфігурацією дуже подібний до розриву правої сторони пластина Д8(М). Це та сама пластина з колекції С. І. Павелко-Павелецького, що не була використана П. К. Степановим через відсутність «правильного чергування орнаментальних елементів», до того

Рис. 3. Композиції рослинного орнаменту різних матриць (на пластинах стленгїди з Деева кургану): 1 — матриця 2; 2 — матриця 1; 3—5 — матриця 2 (або 3) (за: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Fig. 3. Compositions of floral ornament of different matrices (on stlengida plates from Deev barrow): 1 — matrix 2; 2 — matrix 1; 3—5 — matrix 2 (or 3) (after: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

ж, на його думку, цей «фрагмент, зберігаючи загальну орнаментальну тему, відрізняється деякими вступними елементами» (Ростовцев, Степанов 1917, с. 97). Останнє спостереження більш ніж дивне — достатньо одного погляду, щоб побачити повну ідентичність візерунка окремих ділянок на пластинах Д8(М), Д4 + О4 та О5. Подібний збіг форми розриву з обох боків пластин Д3 і Д8(М) та відповідність орнаментального візерунку більш повним образотворчим версіям, репрезентованим на пластинах Д4 + О4 та О5, дозволяє зробити попереднє припущення щодо приналежності цих фрагментів також одній пластині, яка була розірвана і опинилась в різних колекціях (рис. 2: 3).

Візерунок, який був повністю або частково відтворено з матриці 1 на трьох пластинах, практично до найменших деталей можна бачити на ажурних пластинах головного убору з поховання 2 кургану 22 групи Вільна Україна III (рис. 2: 5а, б; Лесков и др. 2023, с. 168, рис. 130: 5—7). Ажурність пластин досягала вирізанням, а відтак їм властива певна деформація. Різна якість фотографій не дає можливості з

упевненістю стверджувати, що ці прикраси виготовили за тією ж матрицею, що і деевські. Але навіть якщо вони були різні, то для виробництва був використаний один і той самий візерунок або прикраси, або ж матриці, причому візерунок було відтворено максимально ідентично. Ще один фрагмент такої пластини походить з Великого Рижанівського кургану. Зазвичай, його вважають частиною дугоподібної стленгїди (рис. 2: 4а, б; Скорый, Хохоровски 2018, с. 89, 90, рис. 176: 1), але, скоріш за все, кілька таких пластин, поцуплених та не повернутих селянами, утворювали на уборі самостійний горизонтальний ряд.

Цікаво, що і на головний убір з поховання 2 кургану 22 групи Вільна Україна III і на деевську тіару було пришиті саме три таких пластини. Вони мали прямокутну форму, без вигину, притаманного дугоподібній стленгїді. Навіть на фотографії, опублікованій у статті М. І. Ростовцева та П. К. Степанова (рис. 1: 2; Ростовцев, Степанов 1917, табл. VII), де стленгїда викладена з окремих пластин двома дугами, вони помітно не вписуються у дугоподібний

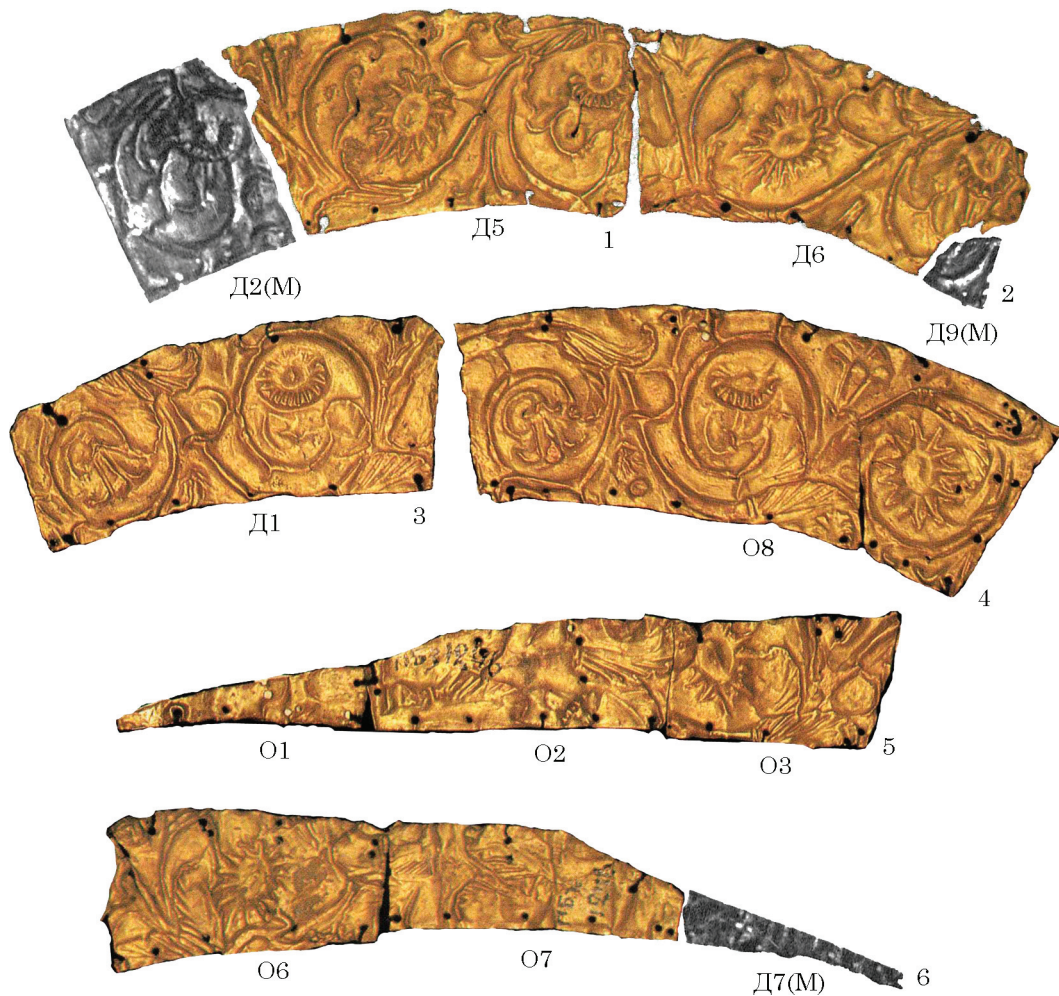

Рис. 4. Пластини з Деева кургану, виготовлені на матриці 2 (або 3): 1, 2 — матриця 2; 3—6 — матриця 2 (або 3) (за: Ростовцев, Степанов 1917; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Fig. 4. Plates from Deev barrow, made on matrix 2 (or 3): 1, 2 — matrix 2; 3—6 — matrix 2 (or 3) (after: Rostovtsev, Stepanov 1917; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

абрис, що змусило художника на графічній реконструкції вдатися до фактичного фальшування, вигнувши їх по бажаній дузі (рис. 1: 4; Ростовцев, Степанов 1917, табл. VIII).

Пластини з матриці 2 (і 3?). Використавши за зразок пластину Д4 + О4, як таку, що найбільш повно репрезентує візерунок матриці 1 (рис. 3: 2), порівняємо її з орнаментом інших пластин. Спочатку розглянемо пластини Д5 та Д6 (рис. 4: 1). В дореволюційних публікаціях вони щільно прилягають одна до одної, утворюючи одну «дугу» (Спицын 1906, табл. XV; Ростовцев, Степанов 1917, табл. VII), що може скласти враження цільної прикраси. Насправді, на фотографії ермітажного планушету добре помітно, що це дві окремі пластини (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 135). І відтворений на них візерунок презентує не суцільну ділянку матриці, а кожна з пластин Д5 та Д6 була відтиснута з однієї і тієї ж ділянки матриці — візерунки практично ідентичні. Якщо порівняти будь-яку із пластин (візьмемо Д5) з відповідними ділянками пластини Д4 + О4, то, з одного боку можна побачити досить

велику схожість відтвореного рослинного орнаменту (за вигинами пагонів, номенклатурою та чергуванням квітів тощо), з іншого — добре помітну спрощеність (деінде не вистачає окремих гілок пагонів чи пелюсток, рельєф має меншу чіткість; рис. 3: 1). Отже, при виготовленні матриці 2, безперечно, використовували як взірець чи то матрицю 1, чи інший зразок, але при цьому виготовили менш довершену копію. Приклади подібної практики створення за високохудожнім зразком більш простих за майстерністю виконання копій відомі. Так, композиція довершеної за технічним і художнім виконанням верхньої пластини одного з калафів Чортomla (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 113), яка вирізняється витонченими зображеннями комах, птахів, плодів та квітів рослин, була у дещо зміненому, спрощеному та трохи секвестрованому вигляді відтворена на метопіді з Товстої Могили (Мозолевський 1979, с. 127—129, рис. 110). Цю ж композицію фактично один до одного, але суттєво нижчою за художнім та технічним рівнем (зображення деяких комах навіть важко розібрати) можна

побачити на пластині та метопіді двох чортомлицьких калафів (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 122, 128), пластинах калафу з кургану 8 групи «П'ять братів» Єлізаветовського могильника (Скрипник 1999, с. 77, рис. 1: 1; фото 1) та метопіді тіари з поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, с. 122, рис. 15: 1; фото 12).

Окрім цього, як і у випадку із пластиною Д3, якій серед колекції С. І. Павелко-Павелецького відшукалося доповнення — пластина Д8(М), можна спробувати підібрати розлучені по різних колекціям частини однієї пластини. Не стверджую напевне, але за формою розриву, елементами візерунку та загальним розміром можна поєднати між собою пластини Д2(М) та Д5 (рис. 4: 1, 2). А до відламаного нижнього правого куточка пластини Д6 може підійти маленький уламок Д9(М).

Пластини з різних колекцій, Д1 та О8, П. К. Степанов з'єднав між собою у нижній, внутрішній дузі стленгіди (рис. 1: 2). Таке поєднання дійсно виправдане, і не тільки за вигином чи розмірами. Як і у випадку з пластинами Д5 та Д6, пластини Д1 та О8 було відтворено з однієї і тієї ж ділянки матриці (рис. 4: 3, 4). Тільки пластина О8 помітно ширша та довша і на ній з правого боку є частина візерунка (навколо квітки арацеї), який відсутній на пластині Д1. Але при ідентичній в цілому номенклатурі рослинних образів, візерунок пластини О8 жодною ділянкою не відповідає візерунку з матриці 1, тобто це повністю інша композиція рослинного орнаменту (рис. 3: 2, 3). У той же час відсутня ділянка перетину візерунків пластин Д5/Д6 (рис. 4: 1, 2) і пластин Д1/О8 (рис. 4: 3, 4), хоча стилістика елементів орнаменту доволі схожа. Отже, пластини Д5/Д6 і Д1/О8 можуть бути відтворені як із різних ділянок однієї матриці 2, так і з різних матриць (умовно, 2 та 3) — з'ясувати це, ґрунтуючись лише на нюансах візерунків пластин, неможливо.

Візерунок на обрізаних пластинах О3/О2/ та О6/О7 простежити важче через звуження орнаментального поля, а на кінцевих пластинах О1 та Д7(М) і зовсім неможливо (рис. 3: 4, 5). На більш широких пластинах О3 та О6 можна побачити квітку арацеї та листок аканфу, а на пластинах О2 та О7 — лише листки аканфу. Вони схожі між собою, хоча і не співпадають. Як не співпадають і з візерунками пластин Д5/Д6 та Д1/О8, а також пластинами матриці 1. Тобто, вони також відтворені з інших її ділянок.

Якщо спробувати вишикувати в ряд лише пластини з матриці 2 (та, можливо, 3), не залучаючи прямокутні пластини з матриці 1, то отримаємо стленгіду, кожна з пластин якої гармонійно поєднується із сусідньою, утворюючи високу дугу лицьового обрамлення тіари (рис. 5: 1). Показово, що цю стленгіду утворюють пластини з трьох колекцій — А. Овдієнка

(Д1, Д5 та Д6), П. А. Маврогордато (О1, О2, О3, О6, О7, О8) та С. І. Павелко-Павелецького (Д2, Д7, Д9). Пластини настільки виразно поєдналися одна з одною, що практично відпадають будь-які сумніви щодо їх належності до однієї стленгіди, а відтак — і до одного головного убору. За розмірами та формою дуги стленгіда практично ідентична такій же пластині на тіарі убору з поховання 2 кургану 22 групи Вільна Україна-III, що стала еталонною при виділенні саме цього типу головних уборів (рис. 5: 2; Мирошина 1981, с. 51—53, рис. 3; Лесков и др. 2023, с. 268, 269). Рослинним орнаментом також прикрашені дугоподібні стленгіди з кургану 6 поблизу с. Водославка (рис. 5: 3; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, рис. 6: 1; Daragan, Polin 2022, fig. 11: 1—3) та Великого Рижанівського кургану (рис. 5: 4; Скорый, Хохоровски 2018, рис. 176: 6). Хоча стленгіду з Вільної України вирізняє, крім ажурності, гармонійна композиція рослинного орнаменту — обидві гілки дуг прикраси справляють враження єдиного композиційного візерунка, відтвореного на спеціально виготовлених для цього матрицях. При створенні деевської стленгіди майстер намагався вирізати пластини саме необхідної форми, не звертаючи увагу на загальну композицію візерунка. Отже, намагання П. К. Степанова відтворити стленгіду на основі однакового чергування основних елементів орнаменту, рівного віддалення центрів квіток і збігу волют пагонів, були від самого початку приречені на невдачу.

Про розподілення пластин деевської тіари на дві самостійні групи за формою та орнаментом свідчить і незалежне їх розміщення безпосередньо на уборі. У цьому випадку дугоподібна стленгіда займе місце лицьового обрамлення власниці. Безпосередньо поверх неї, утворюючи горизонтальну орнаментальну смугу, розмістяться три прямокутні пластини, відтворені на матриці 1. Поверх цієї смуги, у 2 ряди, по 12 фігурок у кожному — пластинки із зображенням танцюючих менад. Дуже показово, що довжина горизонтального ряду з трьох пластин повністю відповідає довжині шеренги з 12 менад, що побіжно підтверджує правильність подібної реконструкції (рис. 6). Як саме крипилися смуги з підвісками, визначити, маючи справу лише з фотографіями, важко. Можливо, мав рацію П. К. Степанов, прикрашаючи ними внутрішній край стленгіди. Зауважу лише, що в тіарах з Деева і Великого Рижанівського курганів були використані обидва типи підвісок — на смугах та на стійках, що спростовує твердження Т. В. Мірошиної про використання обох типів підвісок в конструкції одного головного убору як ознаки належності його до типу калафів (Мирошина 1980, с. 39).

Імовірно, в композиції декору щонайменше трьох тіар пластинки із зображенням танцюючих менад були підкреслені горизонтальною

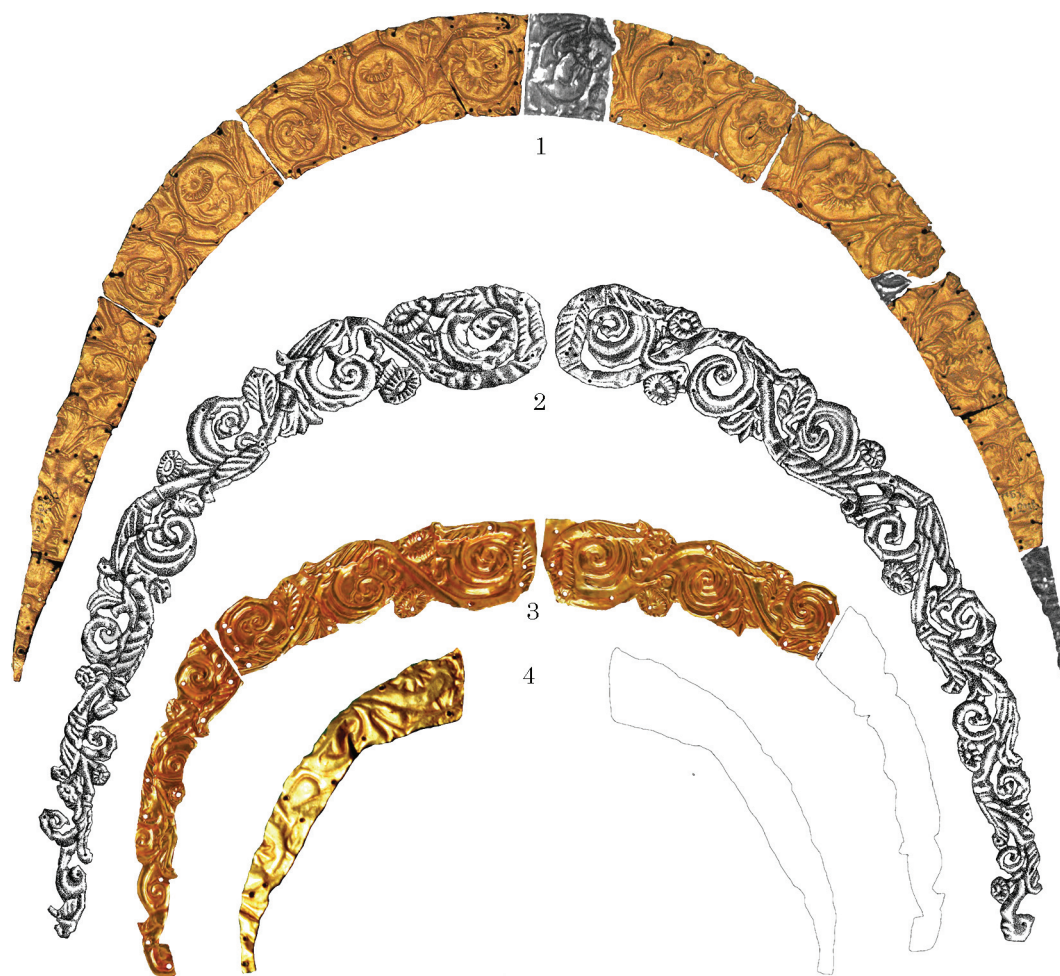

Рис. 5. Дугоподібні стленгіди скіфських тіар: 1 — Деев курган; 2 — поховання 2 кургану 22 групи Вільна Україна III; 3 — курган 6 біля с. Водославка; 4 — Великий Рижанівський курган (Скорий, Хохоровски 2018; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019; Лесков и др. 2023; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Fig. 5. Arc-shaped stlengida plates of Scythian tiaras: 1 — Deev barrow; 2 — grave 2, barrow 22 of Vilna Ukraine III group; 3 — kurgan 6 near the village of Vodoslavka; 4 — Great Ryzhanivka barrow (Skoryi, Khokhorovski 2018; Kuprii, Lifantii, Shelekhan 2019; Leskov et al. 2023; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

смугою із пластин, прикрашених рослинним орнаментом. Окрім головного убору з Деева кургану, це тіари з Пісочинського могильника (пластини із міксаморфним персонажем у центрі, але в їхній композиції домінують рослинні образи) і Великого Рижанівського кургану, серед прикрас якого зберігся фрагмент пластини, композиційно ідентичний візерунку з матриці 1. Можливо подібною горизонтальною рослинною смугою, що знизу підкреслювала ряд менад, конструктор уборів намагався символічно відтворити саме квітучу галявину, на якій кружляли свій танок супутниці Діоніса зі шматками розрубаного цапа.

Таким чином, можна стверджувати напевне, що пластини, вилучені чи викуплені у селян (або ж у посередників) у різний час А. Овдієнком, П. А. Маврогордато та С. І. Павелко-Павелецьким, були прикрасами одного й того ж головного убору, і саме тому вони походять з однієї пам'ятки. За «офіційною» версією після розкопок в 1891 р. Н. І. Веселовським Деева кургану, в грудні 1896 р. батько та син Мелеш-

ки натрапили на незаймане поховання шляхетної скіф'янки, де зібрали чималу кількість золотих прикрас. Частину з них відібрав чи викупив А. Овдієнко, передавши їх до Санкт-Петербургу. Частину, що не дісталася уряднику, селяни або вже продали, або приховали і продали пізніше. Коли саме стали власниками частин прикрас цього убору П. А. Маврогордато та С. І. Павелко-Павелецький невідомо, але якщо дата початку пограбування Огузу припадає на осінь 1901 р., а знахідки у зібранні П. А. Маврогордато були атрибутовані як огузькі, то можна припустити, що їх власником він став вже після цієї дати, а до цього вони були приховані або у селян, або у торговців-посередників. Хто і з якою метою неправильно атрибутував речі, сказати однозначно важко. Пограбування курганів у цій місцевості були масштабними, і, можливо, походження знахідок з найбільшого в окрузі кургану мимоволі підвищувало їхню цінність, або ж було запорукою автентичності, адже обсяги підробок у той час не поступалися грабіжницьким розкопкам.

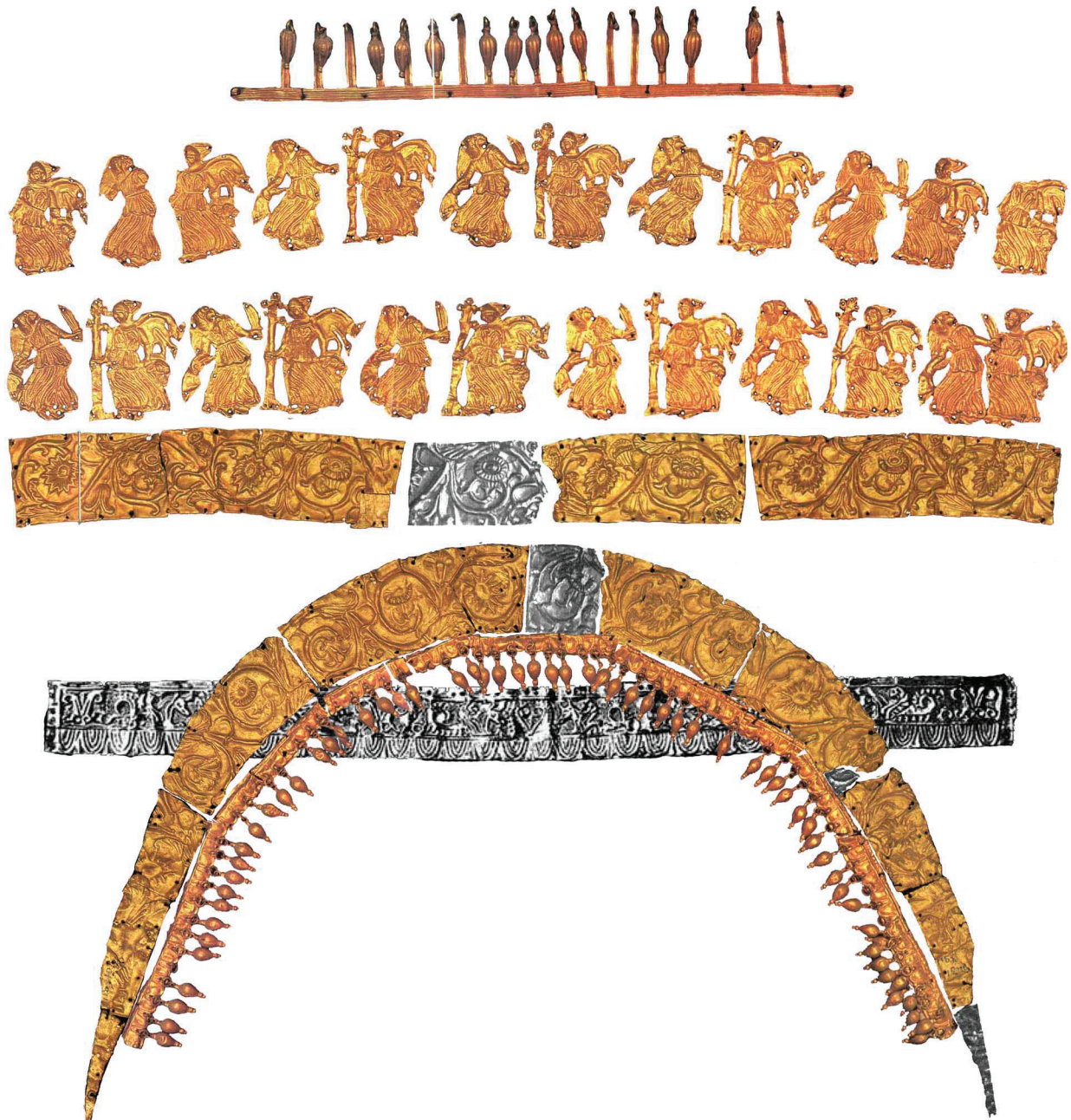

Рис. 6. Реконструкція порядку розташування пластин на тіарі з Деева кургану (за: Ростовцев, Степанов 1917; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Fig. 6. Reconstruction of the plates order on the tiara from Deev barrow (after: Rostovtsev, Stepanov 1917; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Так, в «Огузькій колекції» Ханенок виявилися як дійсно речі з цього кургану, так і чимало предметів, що не мали до нього жодного відношення (Величко, Полидович 2018, с. 138—154). Гіпотетичний зв'язок з Огузом ця тіара може мати хіба що за наступних обставин. Як вже було сказано, неповні (і як виявилось, невдалі) розкопки Н. І. Веселовського Деевого кургану закінчилися в 1891 р., чотирирічне дослідження Огузу, що знаходився від нього за три версти, — в 1894 р. Не виключено, що увесь цей час селяни нищили навколишніми курганами у пошуках скарбів. Було б дивним вважати, що полишений ще в 1894 р. Н. І. Веселовським

Огуз, за умов золотої лихоманки, яка охопила місцевих селян, чекав своєї черги 7 років — до рясних осінніх дощів 1901 р. Зокрема, в 1897 р. коло Огуза було пограбовано 5-метровий Малий Огуз (ОАК за 1897 год. 1900, с. 33, 34). Того ж року К. Є. Думберг придбав у селянина Івана Холодного «золоту пошкоджену голівку оленя чудової роботи», «...знайдену в насипу, вийнятому Н. І. Веселовським із кургану “Огуз”» (Болтрик, Фіалко 2024, с. 28, кат. 148). Цікавий, хоча і суперечливий пасаж про пограбування селянами Огузу містить розповідь Ц. Г. Неймана. Начебто, вже у 1895 р. курган пограбували селяни, які до цього безпосеред-

Рис. 7. Пластина із зображенням менад із аукціону Christie's (за: Scythian Gold Plaque... 2024)

Fig. 7. A plate depicting maenads from the Christie's auction (by: Scythian Gold Plaque... 2024)

ньо брали участь у його розкопках під керівництвом Н. І. Веселовського. Знайдені цінні речі грабіжники відправили до Археологічної комісії, від якої у 1899 р. отримали винагороду у 700 рублів (Нейман 1902, с. 166, 167). В «Отчетах» Археологічної комісії за 1895—1899 рр. відсутні дані про подібне придбання. Скоріш за все, Ц. Г. Нейман переплутав і рік, і курган (?), оповівши історію про пограбування Деева кургану роком пізніше. Хоча згадка у цьому пасажі саме кургану Огуз може мати й інше пояснення. Чи не могла в даному випадку вказівка грабіжників на Деев курган як місце знахідки «скарбу» бути спробою Тимоша та Юхима Мелешок відвести увагу від справжнього джерела, яке метикуваті селяни планували нишком «розробляти» і надалі? Коли ж нова хвиля пограбування Огузу в 1901—1902 рр. набула більшого розголосу, приховувати справжнє місцезнаходження золотих прикрас вже не мало сенсу. Цікаво, що свого часу О. М. Лесков вже звертав увагу на невідповідність багатства прикрас, знайдених в Деевом кургані, до доволі скромних його розмірів (Лесков 1974, с. 31). Втім, для такого радикального перегляду складу двох хрестоматійних комплексів скіфознавства — Огуза та Деева кургану, необхідне документоване обґрунтування. Наразі можна стверджувати, що всі пластини з трьох колекцій прикрашали одну тіару, походження якої слід пов'язувати саме з Деевим курганом.

Пластина із зображенням менад із аукціону Christie's. Вже після публікації статті 2024 р. Ю. Б. Полідович звернув мою увагу на фотографію частини пластини із зображенням двох танцюючих менад, розміщену на сайті Ancient Touch (рис. 7; Scythian Gold Plaque... 2024). В супровідній інформації, крім короткого опису та розмірів аплікації (4,8 × 6,9 см), було вказано, що її продано на аукціоні Christie's в Нью-Йорку 8 червня 2001 р. (лот 327). На офіційному сайті Christie's про торги того дня

інформація про лот відсутня (Live auction 9666. Antiquities... 2001), але завдяки люб'язності К. Мейера я отримав фотографії необхідних сторінок паперового каталогу торгів Christie's за цей день, де дійсно була розміщена інформація про продаж пластини (Christie's Antiquities 2001, р. 193, N 327).

Слід сказати, що в останні десятиліття зображення знахідок сумнівного походження (і найчастіше — саме з відверто пограбованих пам'яток) заповнили і сайти скарбощукачів, і паперові видання збірок колекціонерів. Дуже часто сумнівне походження подібних предметів супроводить така ж сумнівна їх автентичність — неможливість задовольнити попит колекціонерів на шедеври торевики сприяє розквіту ринку підробок, який невпинно продукує товари на продаж. Утім, чи то майстерність та хист сучасних ювелірів, що підвижаються на цій ниві, суттєво поступається боспорським майстрам, чи то не вистачає їм знання та смаку, але дуже часто фальшивість підробки, можна розпізнати з першого погляду. Є й більш якісні витвори, але відсутність інформації щодо їхнього походження заважає беззастережному визначенню автентичності. Стосовно пластини із зображенням менад з аукціону Christie's, можу зазначити, що маємо справу з тим рідкісним випадком, коли сумніви щодо її автентичності практично відсутні — вона дійсно виглядає стовідсотково справжньою. За запропонованою минулого року кодифікацією, на пластині зображено саме менади МТ2 та МН2, тобто, на великій пластині з 4 менад це дві крайні фігури праворуч.

У статті 2024 р. були наведені аргументи на користь думки про те, що більшість таких пластинок (окрім знахідок з Денисової Могили та Рогачицького поля) були виготовлені за допомогою однієї матриці. Але певних змін рельєфу пластин зазнавав при вторинній обробці зображення стекою чи різцем (крапки на складках одягу, оформлення зачіски тощо), що надавало тим чи іншим аплікаціям більшої неповторності (Бабенко 2024, с. 17—24). Тому доволі легко за виразними деталями, насамперед, в оформленні складок одягу, відрізнити одну від іншої «гайманівські», «водославські», «деевські» чи «пісочинські» аплікації. За комплексом ознак вторинної обробки пластини з аукціону Christie's має вигляд саме «пісочинської», що потребує певних коментарів.

Подібна схожість може мати два пояснення. Або ж пластини з аукціону Christie's походять з пограбованого кургану, де знаходились залишки головного убору, виготовленого саме тим майстром, що був причетний до створення пісочинської тіари, тобто, це пластини зі своєрідної «тіари-близнюка». Або ж вона має безпосереднє відношення до пісочинського комплексу. Про гіпотетичну причетність пластини саме до пісочинської тіари, окрім ідентичності характеру

вторинної обробки зображень, можуть свідчити принаймні ще два нюанси. Найперше, відсутність тремтливості відношення майстра до зображень, які він обрізав «по живому» — і на пісочинській, і на пластині з аукціону Christie's торевт відчухнув у одній із менад частину руки з ножом, у іншій — частину тирса. Інший нюанс пов'язаний з відповідністю довжини горизонтальних рядів пластин, нашитих на тіару. В запропонованій реконструкції нижній горизонтальний ряд склали дві пластини із зображенням міксаморфної («зміненої») істоти в центрі загальною довжиною 37,5 (18,5 + 19,0) см. Над ними були нашиті 4 пластини із зображенням менад загальною довжиною приблизно 31,7 (12,5 + 13,4 + 2,8 + 3,0) см. Тобто, різниця у довжині складає 5,8 см — пам'ятаю, що це трохи бенгежило мене ще на початку реконструкції зовнішнього вигляду убору майже 30 років тому (Бабенко 1999, с. 89, рис. 2; 2002, с. 62, 63, рис. 2; 2005, с. 128, рис. 15: 3). І не вистачає саме ще двох менад, щоб відповідність довжини обох рядів була повною. Однак, якщо пластини з менадами розмістити, дотримуючись принципу чіткого чергування, то дві аплікації з косо зрізаною стороною (з аукціону Christie's та пластини із зображенням менади з тирсом) у будь-якій комбінації будуть утворювати шпарини підтрикутної форми, дещо спотворюючи суцільність загальної золоті смуги пластин (рис. 8: 1). Якщо ж перевернути «долілиць» пластину із зображенням менади з тирсом, то її косий зріз як пазл поєднається з таким же зрізом пластини з аукціону Christie's. Подібна «недбалість» майстра з одного боку можна пояснити притаманною скіфам «практикою використання уламків золотих бляшок з фактично безглуздим фрагментом якогось зображення...» (Лесков и др. 2023, с. 272). Але при більш уважному розгляді можна помітити цікаву деталь — при суміщенні пластин тирси обох менад об'єднуються в єдиний жезл з двома «кронами» — верхньою та нижньою. Можливо, подібна комбінація є певною алюзією на уявлення про два світові дерева, що ростуть назустріч одне одному з верхнього та нижнього світів (Топоров 1980, с. 401; Переводчикова, Равеский 1981, с. 46).

Однак відзначу, що і в польовій документації експедиції, і, тим більше, в обліковій документації Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, будь-яка інформація про п'яту пластину із зображенням двох менад з розкопок Пісочинського курганного могильника відсутня. І в польовому опису, і в польовому щоденнику, і на польовому кресленні (хоч і вкрай схематичному), і у Звіті про розкопки Пісочинського могильника в 1978 р. (Бородулин 1979, с. 42, 72, табл. В-XXVII: в) вказано про знайдення саме 4 пластин — двох великих, із зображенням чотирьох танцюючих менад, і двох малих, де відтворено по одній ме-

наді. Саме у такій кількості вони надійшли до колекції музею і до цього часу тут зберігаються у неушкодженному вигляді — що я можу підтвердити, опублікувавши фотографію пластин, зроблену у 2024 р. (рис. 9).

Якщо ця пластинка дійсно входила до складу прикрас пісочинської тіари, то вона могла бути вилученою безпосередньо при зачистці поховання одним із учасників розкопок і залишена як сувенір, з подальшими перипетіями продажу. Я не маю документованих доказів, що сталося саме так, отже утримуюсь від звинувачень на адресу тієї чи іншої особи. У той же час, не можу присягнути, що такого не могло статися. *Sapienti sat.*

Сюжетні паралелі зі східного краю Ойкумени. Нещодавно, досліджуючи проблему атрибуції та походження огузького дзеркала та близької йому за морфологією аналогії із поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника, я дійшов висновку про можливу їх генезу від серії «музичних» дзеркал, знайдених в пам'ятках уральсько-алтайського регіону (Бабенко 2024а, с. 419—429). Але виявилось, що, окрім близької морфології дзеркал, деякі паралелі простежуються і в інших рисах, які прямо стосуються зображень на пластинках убору пари танцюючих менад, та певного контексту поховального комплексу в цілому. Щоб перейти до їхнього розгляду, охарактеризуємо спочатку власне джерело, а саме — групу «музичних дзеркал» чи «брязкальців», прикрашених багатофігурною композицією.

На сьогодні відомо 4² документовані знахідки «музичних дзеркал» (рис. 10: 1—4), зокрема на Південному Уралі — в курганах Мечетсай, 8/1961 (Смирнов 1975, с. 140—142, рис. 57) і Яковлівка II (Равич, Сиротин, Трейстер 2012, рис. 13—18; Сиротин 2012, с. 158, 159, табл. 36: 1; Трейстер 2012, табл. 84; 85; цв. табл. 28; рис. 64) та Верхньому Пооб'ї в курганах 5, Рогозиха I (Уманский, Шамшин, Шульга 2005, с. 27—36, рис. 12; 13) і № 1, Локоть 4а (Шульга 2003, с. 86—92, рис. 9; 10). Доповнює цю вибірку недокументована знахідка рельєфної частини від дзеркала на Середньому Уралі (рис. 10: 5; Шульга, Оборин 2021, с. 13—17, рис. 2) та бронзовий диск 3 із Казимського скарбу (рис. 10: 6; Шульга, Оборин 2017а, с. 94—96, ил. 5; 6: 1). Ці дзеркала складаються з двох дисків, з'єднаних між собою заклепками-штифтами — гладкого дзеркального та рельєфного, з опуклим умбонем у центрі та двома валиками — зовнішнього, по краю диска та внутрішнього, навколо умбона. Поле між валиками майже всіх дзеркал прикрашене гравійованою багатофігурною композицією.

2. Схоже за будовою дзеркало з Другого Пазирського кургану на Алтаї прикрашене геометричним орнаментом (Руденко 1953, табл. XXIX: 3), тому в даному контексті не розглядається.

Рис. 8. Гіпотетичне розташування горизонтальних рядів пластин на тіарі з поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника: 1, 2 — варіанти реконструкції (фото Л. І. Бабенка)

Fig. 8. Hypothetical arrangement of horizontal rows of plates on a tiara from grave 1, barrow 8, Pisochyn barrow group: 1, 2 — reconstruction options (photo by L. I. Babenko)

Рис. 9. Пластини із зображенням танцюючих менад з поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника з колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова (фото 2024 р. С. О. Остроушка)

Fig. 9. Plates depicting dancing maenads from grave 1, barrow 8, Pisochyn barrow group from the collection of the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum (photo 2024 by S. O. Ostrousko)

Час побутування дзеркал визначається доволі широким діапазоном — від кінця VI — V ст. до н. е. і протягом IV ст. до н. е. (Уманський 1999, с. 2009; Шульга 1999, с. 83; 2003, с. 92; Фіалко 2013, с. 19), або ж обмежується вузькими рамками в межах кінця V — IV ст. до н. е. (Могильников, Уманський 1995, с. 23; Шульга, Оборин 2017b, с. 383), чи навіть другої половини IV ст. до н. е. (Трейстер 2012, с. 122, 123; Равич, Сиротин, Трейстер 2012, с. 83, 84).

Відсутня єдина думка щодо можливої функції музичних дзеркал. У їх власницях бачили музиканток та наложниць вождя (Руденко 1953, с. 143), танцівниць чи рабинь-музиканток (Кузнецова 1993, с. 86; 1995, с. 126), шляхетних жінок з косметичними наборами зі стану вершників (Зуев 1989, с. 136; 1996, с. 61), а дзеркала розглядають як предмети імпорту чи військової здобич (Марсадолов 1996, с. 72). Але більшість дослідників вважає їх ознакою належності небіжчиць до жрецтва (Смирнов 1968, с. 118, 121; Могильников 1997, с. 90; Уманський 1999, с. 210; Уманський, Шульга 1999, с. 63; Шульга

1999, с. 86; 2003, с. 95—97; Кірюшин, Фролов 2000, с. 44).

Дослідники сходяться на думці щодо східного походження «музичних дзеркал», але у визначенні більш вузької локалізації ймовірного центру виробництва не мають згоди. Припускають можливе виготовлення їх індійськими, іранськими чи бактрійськими майстрами (Смирнов 1968, с. 121; Могильников, Уманський 1995, с. 23; Уманський 1999, с. 209—211; Уманський, Шульга 1999, с. 63; Васильков 2003, с. 29—32; Шульга 1999, с. 91; 2003, с. 92; Равич, Сиротин, Трейстер 2012, с. 86, 87; Трейстер 2012, с. 123—125; Шульга, Сальникова 2024, с. 170—172, та ін.). Точнішому визначенню походження заважає відсутність подібних знахідок безпосередньо на пам'ятках Індії, Ірану чи Бактрії.

Цікавий поховальний контекст знахідок — «музичні дзеркала» були виявлені виключно в парних жіночих похованнях, причому в усіх випадках, крім Яковлівки II, одна з небіжчиць була помітно молодша за іншу (Шульга 1999,

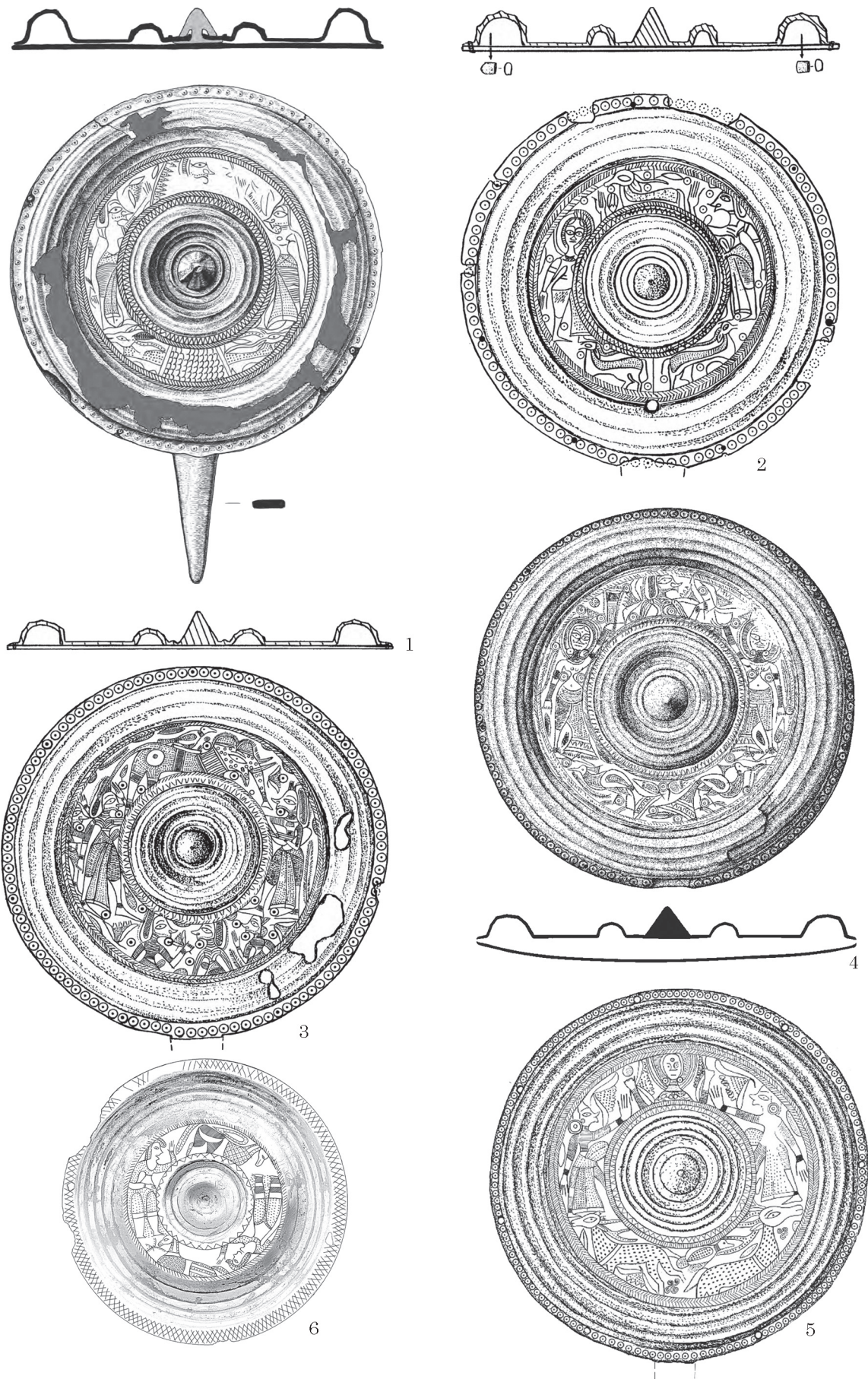

Рис. 10. Музичні дзеркала та диск: 1 — поховання 5 кургану 8, Мечетсай; 2 — поховання 4а кургану 1, Локоть; 3 — курган 5, Рогозиха 1; 4 — Яковлівка II; 5 — Середній Урал; 6 — Казимський скарб (за: Шульга 2003; Уманский, Шамшин, Шульга 2005; Сиротин 2012; Трейстер 2012; Шульга, Оборин 2017а; 2021)

Fig. 10. Musical mirrors and disk: 1 — grave 5, barrow 8, Mechetsay; 2 — grave 4a, barrow 1, Lokot; 3 — barrow 5, Rogozykha 1; 4 — Yakovlivka II; 5 — Middle Urals; 6 — Kazym hoard (after: Shulga 2003; Umanskii, Shamshin, Shulga 2005; Sirotin 2012; Treister 2012; Shulga, Oborin 2017a; 2021)

с. 82—91; Фіалко 2013, с. 19). З цієї рисою поховальної обрядності, на думку ряду дослідників, могли бути якимось чином пов'язані домінуючі у декорі багатофігурних композицій всіх музичних дзеркал персонажі — дві жіночі постаті, зображені одна проти одної, по обидва боки внутрішнього валика (Смирнов 1968, с. 121; Шульга 1999, с. 84; 2003, с. 95). Попри деяку відмінність у позах, одязі, атрибутах та супутніх персонажах композиції, жіночі пари мають і ряд спільних рис — у кожній із жінок одна рука піднята, а інша опущена, на голові — виразна зачіска чи головний убір (Шульга, Оборин 2017b, с. 382).

Практично всі перелічені риси можна простежити серед матеріалів поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника. Поховання колективне, в якому, ґрунтуючись на орієнтуванні та складі прикрас, дві небіжчиці мали домінуюче положення, ще одна — залежне. Одна із шляхетних небіжчиць, власне господарка тіари, з огляду на наявність молочних зубів, була дуже молодого віку. Тобто, цей комплекс можна інтерпретувати саме як парне поховання двох різних за віком високостатусних жінок (жриць) у супроводі із залежним підлітком, що певним чином ставить його в один ряд з парними похованнями жінок із «музичним дзеркалом» на Південному Уралі та Алтаї.

За комплексом ознак (наявність серед поховального інвентарю дзеркала, щипців та власне тіари, прикрашеної золотими пластинами, орнаментованими сюжетами міфологічного чи ритуального змісту, незвичне розташування гробниці у насипу, вище рівня поховального ґрунту) обидві шляхетні небіжчиці могли належати до стану жриць. Окрім цього, юний вік молодшої небіжчиці, розміщення гробниці в насипу кургану, за межами хтонічного світу курганного комплексу (Мозолевський 1992, с. 63—65; Ольховський 1999, с. 130), трактовка зображеного на стеленгиді вершника, що полює на оленя, як небесного лучника та мисливця Аполлона-Гойтосіра (Бессонова 1983, с. 117, 118; Бабенко 2002, с. 66), дозволяє бачити у власниці головного убору не лише жрицю, а й «наречену» Гойтосіра — сонячного бога скіфського пантеону (Бабенко 2020, с. 10, 11).

Сюжет з парою танцюючих менад (рис. 5: 1—4) цілком зіставний із зображенням пари жінок на зворотному боці «музичних дзеркал». І в Пісочинському могильнику, і в уральсько-сибірських комплексах, парні поховання жінок-жриць супроводжували предмети із зображенням парних жіночих персонажів, причому в обох випадках іншопольного походження. І якщо скіфи Північного Надчорномор'я переосмислювали в контексті своїх ритуалів образи давньогрецької міфології, то населення Південного Уралу та Алтаю чинило так само по відношенню до образів індійського, іранського чи бактрійського мистецтва (з огляду на різні

думки дослідників щодо можливого походження «музичних дзеркал»).

Дзеркала, на яких зображено пару жінок, відносять до атрибутів шаманського культури через їх властивість відтворювати музичне звучання, що задавало необхідний ритм камлання. Рельєф зворотного боку дзеркала зіставляють із символічною картиною світу, де навколо священної гори у центрі простягаються кільця гірських хребтів (Шульга 2003, с. 95—97; Шульга, Оборин 2017b, с. 383). У зображенні «скіфських» менад найбільш незвичним для давньогрецької трактовки образу є форма тирсу у вигляді дровка з пагонами, увінчаного своєрідним пуп'янком (Рябова 1979, с. 40; Бессонова 1983, с. 74; Клочко 1998, с. 140). Єдиним прийнятним еквівалентом подібної «гілки з пуп'янком» серед відомих категорій матеріальної культури скіфів, причетних до культової практики, можуть бути жердини, увінчані металевим, найчастіше бронзовим, навершям (Бабенко, Чиждова 2001, с. 88; Бабенко 2002, с. 65; 2022, с. 226, 227). Подібні жердини з навершями тлумачать як моделі світового дерева, що у культовій практиці забезпечували комунікацію між різними зонами світобудови під час похоронних церемоній (як кутові прикраси катафалків), жертвопринесення, а також шаманських камлання, під час яких більш швидкому зануренню у стан трансу сприяло ритмічне брязкотіння бубонця навершя (Переводчикова, Раевський 1981, с. 42—52), так само як і звуки «дзеркал-брязкальців». Цікавий збіг, але, скоріш всього — випадковий, можна побачити у зображенні протилежних обертених одна до одної пари жінок на бронзовому диску № 3 із Казимського скарбу (рис. 10: 6), алюзією на яке може слугувати згадана вище комбінація із двох косо обрізаних аплікацій пісочинської тіари (рис. 8: 2), за умови відповідної атрибуції пластинки із зображенням менад із аукціону Christie's.

Таким чином, у міфології та ритуальній практиці кочових суспільств могла існувати своєрідна пара жіночих персонажів, пов'язана з екстатичними культами шаманського типу. Зображення подібної пари або з атрибутами цього культу (менади з тирсами), або ж безпосередньо на самих атрибутах (музичні дзеркала), незважаючи на чужорідність і образів, і предметів, легко переосмислювалось місцевим населенням в контексті своїх уявлень.

Висновки. Отже, повернувшись лише за рік до питань, тим чи іншим чином пов'язаних з вивченням пластинок із зображенням танцюючих менад, довелося присвятити їм три фактично самостійні розвідки, досягши, у кожному випадку, різних результатів. Висловлені нещодавно сумніви щодо можливої належності пластин з колекцій А. Овдієнка, П. А. Маврогордато та С. І. Павелко-Павелецького одному головному убору, вдалося спростувати, запро-

понувавши фактично нову його реконструкцію, переконливіше, до того ж вперше залучивши пластини всіх трьох колекцій. Хоча дещо заплутана історія пограбувань Деева кургану та Огузу, можливо, все ще вимагає документального підтвердження офіційної версії.

Беззаперечно визначити місце походження пластини із зображенням менад із аукціону Christie's, що має напрощуд «пісочинський» вигляд, на даний час неможливо, і ця загадка залишається невирішеною.

Відзначені паралелі, пов'язані з використанням синхронним населенням уральсько-алтайського регіону зображень переосмислених парних жіночих персонажів, причетних до культів шаманського типу, дають поживну інформацію про нюанси можливої ритуальної практики у різних племен скіфської доби. Популяриність таких зображень можна пояснити фактичним існуванням в середовищі жрецтва схожої пари жінок, що мала безпосереднє відношення до ритуалів шаманського типу і в деякий випадках також у парі відходила у потойбіччя.

Подяки. Висловлюю подяку Ю. Б. Полідовичу та К. Мейеру за надану різнобічну допомогу при роботі над статтею.

ЛІТЕРАТУРА

- Айсфельд, О. В. 2014. Коллекция П. Маврогордато: пути античных артефактов из Причерноморья в зарубежные музейные и частные собрания. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*, 13, с. 40-53.
- Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа*. Прага: Артия; Ленинград: Советский художник.
- Бабенко, Л. И. 1999. Реконструкция тиары скифского времени из Песочинского курганного могильника. *Донская археология*, 2, с. 85-90.
- Бабенко, Л. И. 2002. Жіночий головний убір IV ст. до н. е. з кургану 8 біля с. Пісочин Харківської області. *Археологія*, 4, с. 59-69.
- Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: Райдер.
- Бабенко, Л. И. 2020. Щодо одного типу поховань у населення Дніпро-Донецького Лісостепу у скіфську добу. В: *Іллінська Варвара Андріївна — видатна дослідниця Скіфії (до 100-річчя від дня народження)*. Всеукраїнська археологічна конференція: тези доповідей. Київ: ІА НАН України, с. 8-11.
- Бабенко, Л. И. 2022. Бутоны мирового дерева: об одном типе скифских наверший. *Stratum plus*, 3, с. 189-211.
- Бабенко, Л. И. 2024а. «Музичний» ключ до таємниці огузького дзеркала. В: Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2024. *Курган Огуз. Могила одного з останніх царів Скіфії*. Київ: ІА НАН України, с. 419-429.
- Бабенко, Л. И. 2024б. «Шалені» менади надчорноморських степів: давньогрецькі образи на тлі скіфської культури. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 12-42.
- Бабенко, Л. И., Чижова, Ю. А. 2001. К вопросу о семантике сюжета «танцующие менады». В: Иванен-

ко, П. И., Федосеев, Н. Ф. (ред.). *175 лет Керченскому Музею Древностей (27—29 июля 2001 г.)*. Керчь, с. 87-89.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Бобринской, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. II: Дневники раскопок 1887—1889 гг.* Санкт-Петербург: В. С. Балашев и Ко.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2024. *Курган Огуз. Могила одного з останніх царів Скіфії*. Київ: ІА НАН України.

Боровка, Г. И. 1921. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана. *Известия Российской академии истории материальной культуры*, I, с. 169-192.

Бородулин, В. Г., 1978. *Отчет об археологических исследованиях Песочинского курганного могильника и курганной группы, расположенной в зоне сооружения Фрунзенской оросительной системы в 1978 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1978/42.

Васильков, Я. В. 2003. Древнейшие индийские зеркала из скифо-сарматских курганов Алтая и Южного Приуралья. В: Пиотровский, Ю. Ю. (ред.). *Степи Евразии в древности и средневековье. К 100-летию со дня рождения М. П. Грязнова*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 28-33.

Величко, Е. А., Полидович, Ю. Б. 2018. Золотые находки из «Никопольских курганов» в коллекции Б. И. и В. Н. Ханенко. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 138-154.

Зуев, В. Ю. 1989. Ритуал очищения у скифов и массагетов в аспекте проблемы культурно-исторического единства евразийской Скифии VII—V вв. до н. э. В: Байпаков, К. М. (ред.). *Маргулановские чтения*. Алма-Ата, с. 132-137.

Зуев, В. Ю. 1996. Миф о «савроматских жрицах». В: Алексеев, А. Ю. (ред.). *Жречество и шаманизм в скифскую эпоху*. Санкт-Петербург, с. 54-68.

Кашуба, М., Сапожников, И., Медведева, М. 2021. О собраниях древностей Северного Причерноморья, приобретенных Императорской археологической комиссией у П. А. Маврогордато в 1903 году. *Tyragetia*, XV (XXX), 1, с. 387-406.

Кирюшин, Ю. Ф., Фролов, Я. В. 2000. Памятники скифского времени (VI—III вв. до н. э.) на территории Павловского района. В: Щеглова, Т. К. (ред.). *Павловский район: очерки истории и культуры*. Барнаул; Павловск: Барнаульский госпедуниверситет, с. 42-50.

Клочко, Л. С. 1998. Реконструкция костюма женщины из боковой могилы Большого Рыжановского кургана. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XIX, с. 139-149.

Кузнецова, Т. М. 1993. Восточные музыкальные зеркала. *Петербургский археологический вестник*, 7, с. 82-87.

Кузнецова, Т. М. 1995. Три восточных зеркала. *Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края*, V, 2, с. 124-128.

Купрій, С. О., Ліфантій, О. В., Шелехань, О. В. 2019. Курган 6 могильника Водославка: поховання скіфської знаті. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 182-212.

Лесков, А. М., Полин, С. В., Дараган, М. Н., Белан, Ю. А. 2023. *Скифские курганы Левобережной Херсонщины (раскопки А. М. Лескова в 1968—1972 гг.)*. 1. Кишинев; Киев: О. Філюк.

Лесков, О. М. 1974. *Скарби курганів Херсонщини*. Київ: Мистецтво.

- Ліфантій, О. В. 2018. *Коштовні металеві аплікації костюма населення Степової Скіфії VII—III ст. до н. е.* Дисертація канд. іст. наук. Національний університет «Кієво-Могилянська академія», ІА НАН України.
- Марсадолов, Л. С. 1996. *История и итоги изучения археологических памятников Алтая VIII—IV веков до н. э. (от истоков до начала 80-х годов XX века).* Санкт-Петербург.
- Мирошина, Т. В. 1980. Скифские калафы. *Советская археология*, 1, с. 30-45.
- Мирошина, Т. В. 1981. Некоторые типы скифских женских головных уборов IV—III вв. до н. э. *Советская археология*, 4, с. 46-69.
- Могильников, В. А. 1997. *Население Верхнего Приобья в середине — второй половине I тысячелетия до н. э.* Москва: Пушкинский научный центр РАН.
- Могильников, В. А., Уманский, А. П. 1995. Два зеркала из Новотроицких курганов. В: Могильников, В. А. (ред.). *Памятники Евразии скифо-сарматской эпохи.* Москва, с. 19-31.
- Мозолевский, Б. Н. 1992. Отражение космогонических представлений скифов в погребальной обрядности знати. В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов II Международной конференции, посвященной памяти А. И. Тереножкина, 25—28 мая 1992 г.* Мелитополь, с. 63-65.
- Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила.* Київ: Наукова думка.
- Нейман, Ц. Г. 1902. Разграбление большого кургана «Огюз» близ с. Нижние Серогозы Мелитопольского уезда. *Киевская старина*, LXXVII, 4, с. 159-172.
- ОАК за 1897 год. 1900. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1897 год.* Санкт-Петербург: ИАН.
- ОАК за 1903 год. 1906. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1903 год.* Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук.
- Ольховский, В. С. 1999. К изучению скифской ритуальности: посмертное путешествие. В: Гуляев, В. И., Каменецкий, И. С., Ольховский, В. С. (ред.). *Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений.* Москва: Восточная литература, с. 114-136.
- Онайко, Н. А. 1970. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д1-27. Москва: Наука.
- Переводчикова, Е. В., Раевский, Д. С. 1981. Еще раз о назначении скифских наверший. В: Литвинский, Б. А. (ред.). *Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье.* Москва: Наука, 42-52.
- Равич, И. Г., Сиротин, С. В., Трейстер, М. Ю. 2012. Индийское (?) бронзовое зеркало из кочевнического погребения IV в. до н. э. в Южном Приуралье. *Вестник древней истории*, 4, с. 63-93.
- Ростовцев, М. И., Степанов, П. К. 1917. Эллиноскифский головной убор. *Известия императорской археологической комиссии*, 63, с. 69-101.
- Руденко, С. И. 1953. *Культура населения Горного Алтая в скифское время.* Москва; Ленинград: АН СССР.
- Рябова, В. А. 1979. Женское погребение из кургана Денисова Могила. В: Баран, В. Д. (ред.). *Памятники древних культур Северного Причерноморья.* Киев: Наукова думка, с. 47-51.
- Сиротин, С. В. 2012. Комплекс с предметами ахеменидского круга одиночного курган Яковлевка-II. В: Трейстер, М. Ю., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Влияния ахеменидской культуры в Южном Приуралье (V—III вв. до н. э.).* 2. Москва: Таус, с. 157-165.
- Скорый, С. А., Хохоровски, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган.* Киев: О. Филлюк.
- Скрипник, Т. А. 1999. Головной убор скифянки из Елизаветовского курганного могильника. *Донская археология*, 2, с. 77-83.
- Смирнов, К. Ф. 1968. Бронзовое зеркало из Мечетсая. В: Виноградов, А. В. (ред.). *История, археология и этнография Средней Азии.* Москва: Наука, с. 116-121.
- Смирнов, К. Ф. 1975. *Сарматы на Илеке.* Москва: Наука.
- Топоров, В. Н. 1980. Древо мировое. В: Токарев, С. А. (ред.). *Мифы народов мира.* 1. Москва: Советская энциклопедия, с. 398-406.
- Трейстер, М. Ю. Бронзовые зеркала из Южного Приуралья: ближневосточные и южно-азиатские импорты и местные подражания. В: Трейстер, М. Ю., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Влияния ахеменидской культуры в Южном Приуралье (V—III вв. до н. э.).* 1. Москва: Таус, с. 120-133.
- Уманский, А. П. 1999. К вопросу о семантике зеркала из Рогозики. В: Кирюшин, Ю. Ф., Тишкин, А. А. (ред.). *Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий.* Барнаул: Алтайский университет, с. 206-211.
- Уманский, А. П., Шамшин, А. Б., Шульга, П. И. 2005. *Могильник скифского времени Рогозиха-1 на левобережье Оби.* Барнаул: Алтайский университет.
- Уманский, А. П., Шульга, П. И. 1999. Два погребения с восточными зеркалами из Алтайского края. В: Демин, М. А. (ред.). *Вопросы археологии и истории Южной Сибири.* Барнаул: Барнаульский госпедуниверситет, с. 43-81.
- Фялко, Е. Е. 2003. Золотые бляшки из кургана Огуз. *Российская археология*, 1, с. 124-133.
- Фялко, О. Є. 2013. Музичні інструменти номадів скіфського часу. *Археологія*, 2, с. 14-28.
- Шульга, П. И. 1999. Жреческие парные захоронения с зеркалами-погремушками (к постановке проблемы). *Древности Алтая. Известия лаборатории археологии*, 4, с. 82-91.
- Шульга, П. И. 2003. *Могильник скифского времени Локоть-4а.* Барнаул: Алтайский университет.
- Шульга, П. И., Оборин, Ю. В. 2017а. Бронзовые диски из Казымского клада и «восточные» зеркала-погремушки. *Ханты-Мансийский автономный округ в зеркале прошлого*, 15, с. 84-123.
- Шульга, П. И., Оборин, Ю. В. 2017б. «Восточные» зеркала-погремушки и бронзовые диски с гравировками. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 381-389.
- Шульга, П. И., Оборин, Ю. В. 2021. Зеркало-погремушка из Среднего Урала. *Народы и религии Евразии*, 26, 1, с. 7-24.
- Шульга, П. И., Сальникова, И. В. 2024. Феномен индийских зеркал-погремушек и бронзовые чаши с конусом. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 16, с. 159-193.
- Christie's Antiquities.* 2001 Friday 8 June. New York. Catalogue Christie's.
- Daragan, M., Polin, S. 2022. Golden jewellery of the Vodoslavka Scythian burial-ground of the second and third quarters of the 4th century BC. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (1), p. 23-109.
- Live auction 9666. Antiquities. 8 Jun 2001. *Christie's* [online]. Режим доступа: <https://www.christies.com/en/auction/antiquities-10875/?loadall=true&page>

=4&sortby=lotnumber [Дата звернення 30 листопада 2024].

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid—7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Scythian Gold Plaque. 2024. *Ancient Touch* [online]. Режим доступу: <https://ancienttouch.com/scythian-jewelry.htm> [Дата звернення 30 листопада 2024].

REFERENCES

- Aisfeld, O. V. 2014. Kolleksiia P. Mavrogordato: puti antichnykh artefaktov iz Prichernomoria v zarubezhnye muzeinye i chastnye sobraniia. *Visnyk Odeskoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu*, 13, s. 40-53.
- Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.
- Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Praga: Artia; Leningrad: Sovetskii khudozhnik.
- Babenko, L. I. 1999. Rekonstruktsiia tiary skifskogo vremeni iz Pesochinskogo kurgannogo mogilnika. *Donskaia arkheologiiia*, 2, s. 85-90.
- Babenko, L. I. 2002. Zhinochi holovnyi ubir IV st. do n. e. z kurhanu 8 bilia s. Pisochyn Kharkivskoi oblasti. *Arkheolohiia*, 4, s. 59-69.
- Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskii kurgannyi mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkov: Raider.
- Babenko, L. I. 2020. Shchodo odnogo typu pokhovan u naselennia Dnipro-Donetskoho Lisostepu u skifsku dobu. In: *Illinska Varvara Andriivna — vydatna doslidnytsia Skifii (do 100-richchia vid dnia narodzhennia)*. Vseukrainska arkheolohichna konferentsiia: tezy dopovidei. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 8-11.
- Babenko, L. I. 2022. Butony mirovogo dreva: ob odnom tipe skifskikh navershi. *Stratum plus*, 3, s. 189-211.
- Babenko, L. I. 2024a. «Muzychnyi» kluch do taiemnytsi ohuzkoho dzerkala. In: Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 2024. *Kurhan Ohuz. Mohyla odnogo z ostannikh tsariv Skifii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 419-429.
- Babenko, L. I. 2024b. «Shaleni» menady nadchornomorskykh stepiv: davnohretsiki obrazy na tli skifskoi kultury. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 12-42.
- Babenko, L. I., Chizhova, Iu. A. 2001. K voprosu o semantike siuzheta «tantsuiushchie menady». In: Ivanenko, P. I., Fedoseev, N. F. (eds.). *175 let Kerchenskomu Muzeiu Drevnostei (27—29 iuliia 2001 g.)*. Kerch, s. 87-89.
- Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniia skifov*. Kiev: Naukova dumka
- Bobrinski, A. A. 1894. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. II: Dnevnik raskopok 1887—1889 gg. Sankt-Peterburg: V. S. Balashev i Ko.
- Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 2024. *Kurhan Ohuz. Mohyla odnogo z ostannikh tsariv Skifii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Borovka, G. I. 1921. Zhenskii golovnye ubory Chertomlytskogo kurgana. *Izvestiia Rossiiskoi akademii istorii materialnoi kultury*, I, s. 169-192.
- Borodulin, V. G., 1978. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh Pesochinskogo kurgannogo mogilnika i kurgannoi grupy, raspolozhennoi v zone sooruzheniia Frunzenskoi orositelnoi sistemy v 1978 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/42.
- Vasilkov, Ia. V. 2003. Drevneishie indiiskie zerkala iz skifo-sarmatskikh kurganov Altaia i Iuzhnogo Priuralia. In: Piotrovskii, Iu. Iu. (ed.). *Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekove. K 100-letiiu so dnia rozhdeniia M. P. Griaznova*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 28-33.
- Velichko, E. A., Polidovich, Iu. B. 2018. Zoloty nakhodki iz «Nikopolskikh kurganov» v kolleksii B. I. i V. N. Khanenko. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 138-154.
- Zuev, V. Iu. 1989. Ritual ochishchennia u skifov i masagetov v aspekte problemy kulturno-istoricheskogo edinstva evraziiskoi Skifii VII—V vv. do n. e. In: Baipakov, K. M. (ed.). *Margulanovskie chteniia*. Alma-Ata, s. 132-137.
- Zuev, V. Iu. 1996. Mif o «savromatskikh zhritsakh». In: Alekseev, A. Iu. (eds.). *Zhrechestvo i shamanizm v skifskuiu epokhu*. Sankt-Peterburg, s. 54-68.
- Kashuba, M., Sapozhnikov, I., Medvedeva, M. 2021. O sobraniakh drevnostei Severnogo Prichernomoria, priobretennykh Imperatorskoi arkheologicheskoi komissiei u P. A. Mavrogordato v 1903 godu. *Tyrageiia*, XV (XXX), 1, s. 387-406.
- Kiriushin, Iu. F., Frolov, Ia. V. 2000. Pamiatniki skifskogo vremeni (VI—III vv. do n. e.) na territorii Pavlovskogo raiona. In: Shcheglova, T. K. (ed.). *Pavlovskii raion: ocherki istorii i kultury*. Barnaul; Pavlovsk: Barnaulskii gospeduniversitet, s. 42-50.
- Klochko, L. S., 1998. Rekonstruktsiia kostiama zhenshchiny iz bokovoi mogily Bolshogo Ryzhanovskogo kurgana. *Materialy i Spravozdania Rzeszowskiego Osrodka Archeologicznego*, XIX, s. 139-149.
- Kuznetsova, T. M. 1993. Vostochnye muzykalnye zerkala. *Peterburgskii arkheologicheskii vestnik*, 7, s. 82-87.
- Kuznetsova, T. M. 1995. Tri vostochnykh zerkala. *Sokhraneniie i izuchenie kulturnogo naslediia Altaiskogo kraia*, V (2), s. 124-128.
- Kuprii, S. O., Lifantii, O. V., Shelekhan, O. V. 2019. Kurhan 6 mohylnya Vodoslavka: pokhovannia skifskoi znati. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 182-212.
- Leskov, A. M., Polin, S. V., Daragan, M. N., Belan, Iu. A. 2023. *Skifskie kurgany Levoberezhnoi Khersonshchiny (raskopki A. M. Leskova v 1968—1972 gg.)*. 1. Kishineu; Kiev: O. Filiu.
- Lieskov, O. M. 1974. *Skarby kurhaniv Khersonshchyny*. Kyiv: Mystetstvo
- Lifantii, O. V. 2018. *Koshtovni metalevi aplikatsii kostiama naselennia Stepovoi Skifii VII—III st. do n. e.* Dysertatsiia kand. ist. nauk. Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia», IA NAN Ukrainy.
- Marsadolov, L. S. 1996. *Istoriia i itogi izucheniia arkheologicheskikh pamiatnikov Altaia VIII—IV vekov do n. e. (ot istokov do nachala 80-kh godov XX veka)*. Sankt-Peterburg.
- Miroshina, T. V. 1980. Skifskie kalafy. *Sovetskaia arkheologiiia*, 1, s. 30-45.
- Miroshina, T. V. 1981. Nekotorye typy skifskikh zhenskikh golovnykh uborov IV—III vv. do n. e. *Sovetskaia arkheologiiia*, 4, s. 46-69.
- Mogilnikov, V. A. 1997. *Naselenie Verkhnego Priobia v seredine — vtoroi polovine I tysiacheletiia do n. e.* Moskva: Pushkinskii nauchnyi tsentr RAN.
- Mogilnikov, V. A., Umanski, A. P. 1995. Dva zerkala iz Novotroitskikh kurganov. In: Mogilnikov, V. A. (ed.). *Pamiatniki Evraziiskoi skifo-sarmatskoi epokhi*. Moskva, s. 19-31.
- Mozolevskii, B. N. 1992. Otrazhenie kosmogonicheskikh predstavlenii skifov v pogrebalnoi obriadnosti znati. In: *Kimmeriitsy i skify. Tezisy dokladov II Mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati A. I. Terenozhkina, 25—28 maia 1992 g.* Melitopol, s. 63-65.
- Mozolevskiy, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.
- Neiman, Ts. G. 1902. Razgrablenie bolshogo kurgana «Ogiuz» bliz s. Nizhnie Serogozy Melitopolskogo uezda. *Kievskaiia starina*, LXXVII, 4, s. 159-172.
- OAK za 1897 god. 1900. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1897 god*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii nauk.
- OAK za 1903 god. 1906. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1903 god*. Sankt-Peterburg: IAN.
- Olkhovskii, V. S. 1999. K izucheniiu skifskoi ritualistiki: posmertnoe puteshestvie. In: Guliaev, V. I., Kamenetskii, I. S., Olkhovskii, V. S. (eds.). *Pogrebalnyi obriad. Rekonstruktsiia i interpretatsiia drevnikh ideologicheskikh predstavlenii*. Moskva: Vostochnaia literatura, s. 114-136.
- Onaiko, N. A. 1970. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzhe v IV—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-27. Moskva: Nauka.
- Perevodchikova, E. V., Raevskii, D. S. 1981. Eshche raz o naznacheni skifskikh navershi. In: Litvinskii, B. A. (ed.). *Sredniiaia Azii i ee sosedii v drevnosti i srednevekove*. Moskva: Nauka, s. 42-52.
- Ravich, I. G., Sirotnin, S. V., Treister, M. Iu. 2012. Indiiskoe (?) bronzovoe zerkalo iz kochevnicheskogo pogrebeniia IV v. do n. e. v Iuzhnom Priuralie. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 63-93.

- Rostovtsev, M. I., Stepanov, P. K. 1917. Ellino-skifskii golovnoi ubor. *Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 63, s. 69-101.
- Rudenko, S. I. 1953. *Kultura naseleniia Gornogo Altaia v skifskoe vremia*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Riabova, V. A. 1979. Zhenskoe pogrebenie iz kurgana Denisova Mogila. In: Baran, V. D. (ed.). *Pamiatniki drevnikh kultur Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 47-51.
- Sirotin, S. V. 2012. Kompleks s predmetami akhemenidskogo kruga odinochnogo kurgan Iakovlevka-II. In: Treister, M. Iu., Iablonskii, L. T. (eds.). *Vliianiia akhemenidskoi kultury v Iuzhnom Priurale (V—III vv. do n. e.)*. 2. Moskva: Taus, s. 157-165.
- Skoryi, S. A., Khokhorovski, Ia. 2018. *Bolshoi Ryzhanovskii kurgan*. Kiev: O. Filiuk.
- Skripnik, T. A. 1999. Golovnoi ubor skifianki iz Elizavetovskogo kurgannogo mogilnika. *Donskaia arkheologiiia*, 2, s. 77-83.
- Smirnov, K. F. 1968. Bronzovoe zerkalo iz Mechetsaia. In: Vinogradov, A. V. (ed.). *Istoriia, arkheologiiia i etnografiia Srednei Azii*. Moskva: Nauka, s. 116-121.
- Smirnov, K. F. 1975. *Sarmaty na Ilike*. Moskva: Nauka.
- Toporov, V. N. 1980. Drevo mirovoe. In: Tokarev, S. A. (ed.). *Mify narodov mira*. 1. Moskva: Sovetskaia entsiklopediia, s. 398-406.
- Treister, M. Iu. Bronzovye zerkala iz Iuzhnogo Priuralia: blizhnnevostochnye i iuzhno-aziatskie importy i mestnye podrazhaniia. In: Treister, M. Iu., Iablonskii, L. T. (eds.). *Vliianiia akhemenidskoi kultury v Iuzhnom Priurale (V—III vv. do n. e.)*. 1. Moskva: Taus, s. 120-133.
- Umanskii, A. P. 1999. K voprosu o semantike zerkala iz Rogozikhi. In: Kiriushin, Iu. F., Tishkin, A. A. (eds.). *Itogi izucheniia skifskoi epokhi Altaia i sopredelnykh territorii*. Barnaul: Altaiskii universitet, s. 206-211.
- Umanskii, A. P., Shamshin, A. B., Shulga, P. I. 2005. *Mogilnik skifskogo vremeni Rogozikha-1 na levoberezhie Obi*. Barnaul: Altaiskii universitet.
- Umanskii, A. P., Shulga, P. I. 1999. Dva pogrebeniia s vostochnymi zerkalami iz Altaiskogo kraia. In: Demin, M. A. (ed.). *Voprosy arkheologii i istorii Iuzhnoi Sibiri*. Barnaul: Barnaulskii gospeduniversitet, s. 43-81.
- Fialko, E. E. 2003. Zolotyie bliashki iz kurgana Oguz. *Rossiiskaia arkheologiiia*, 1, s. 124-133.
- Fialko, O. Ye. 2013. Muzychni instrumenty nomadiv skifskoho chasu. *Arkheolohiia*, 2, s. 14-28.
- Shulga, P. I. 1999. Zhrechieskie parnye zakhroneniia s zerkalami-pogremushkami (k postanovke problemy). *Drevnosti Altaia. Izvestiia laboratorii arkheologii*, 4, s. 82-91.
- Shulga, P. I. 2003. *Mogilnik skifskogo vremeni Lokot-4a*. Barnaul: Altaiskii universitet.
- Shulga, P. I., Oborin, Iu. V. 2017a. Bronzovye diski iz Kazym'skogo klada i «vostochnye» zerkala-pogremushki *Khanty-Mansiiskii avtonomnyi okrug v zerkale proshlogo*, 15, s. 84-123.
- Shulga, P. I., Oborin, Iu. V. 2017b. «Vostochnye» zerkala-pogremushki i bronzovye diski s gravirovkami. *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 2, s. 381-389.
- Shulga, P. I., Oborin, Iu. V. 2021. Zerkalo-pogremushka iz Srednego Urala. *Narody i religii Evrazii*, 26, 1, s. 7-24.
- Shulga, P. I., Salnikova, I. V. 2024. Fenomen indiiskikh zerkal-pogremushek i bronzovye chashi s konusom. *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomoria*, 16, s. 159-193.
- Christie's Antiquities*. 2001 Friday 8 June. New York. Catalogue Christie's.
- Daragan, M., Polin, S. 2022. Golden jewellery of the Vodoslavka Scythian burial-ground of the second and third quarters of the 4th century BC. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (1), p. 23-109.
- Live auction 9666. Antiquities. 8 Jun 2001. *Christie's* [online]. Rezhym dostupu: <https://www.christies.com/en/auction/antiquities-10875/?loadall=true&page=4&sortby=lotnumber> [Data zvernennia 30 lystopada 2024].
- Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid—7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.
- Scythian Gold Plaque. 2024. *Ancient Touch* [online]. Rezhym dostupu: <https://ancienttouch.com/scythian-jewelry.htm> [Data zvernennia 30 lystopada 2024].

L. Babenko

THREE MYSTERIES OF THE «SCYTHIAN» MAENADS

Three issues related the study of gold plates depicting dancing maenads are examined in the paper. The first one concerns certain doubts about the composition of the plates of the arcuate stlengida plate of a woman's headdress from Dejev barrow. After the robbery of the grave the plates were scattered among three collections. For a while, the plates from the Mavrogordato collection were associated with Oguz barrow, and arguments in favor of this attribution have recently been presented by a number of researchers. In fact, all the plates from the three collections belonged to the same headdress but they have been made using different matrices. Accordingly, they occupied different places on the headdress. The plates from matrix 1 formed a horizontal row. The plates from matrix 2 formed a stlengida plate in the form of a high arc that framed the woman's face.

The plate depicting maenads from the Christie's auction turned out to be the most similar to the plates from the PISOCHYN tiara by a number of features, but the lack of documented proof does not allow us to unequivocally confirm its relation to this assemblage.

The popular plot of the Scythian period, such as a pair of dancing maenads, has certain parallels in the decoration of the so-called musical mirrors, discovered in a number of sites in the Urals and Altai. The mirrors are decorated with an engraved multi-figure composition, where two female figures, facing each other, are dominated, on both sides of the inner roller. «Musical mirrors» only in paired female burials were discovered, where one of the deceased was noticeably younger than the other, and most researchers consider them to be priestesses involved in a shamanic-type cult. All of the above features are also characteristic of both deceased women from burial 1, mound 8, PISOCHYN barrow group. This may indicate the existence in the ritual practice of various tribes of the Scythian Age a pair of female priestesses involved in shamanic-type cults.

Keywords: Scythians, Maenads, Deev barrow, Oguz, PISOCHYN barrow group, tiaras, stlengida plate, musical mirrors.

Одержано 1.03.2025

БАБЕНКО Леонід, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна.
Leonid BABENKO, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Kharkiv, Ukraine.
 ORCID: 0000-0002-5498-9278,
 e-mail: babenkolnd@gmail.com.